

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 1ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1988

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΡΙΚΑ

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΝΑΒΑΤΑΪΚΗΣ ΠΕΤΡΑΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

Κ. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Ἐνατολικά τῆς ἐρήμου Νεγκέβ, πρὸς τὸ Οὐάντι ἔλ Ἄραμπα, ἓνα ἄγριο τοπίο πὸν τὸ σχηματίζουν ὄρειοι ὄγκοι μελανῶν βασαλτικῶν πετρωμάτων προετοιμάζει ψυχικά τὸν ἐπισκέπτη γιὰ τὸν κόσμο πὸν πολλὴ γρηγορὰ θὰ τοῦ ἀποκαλυφθεῖ¹. Πραγματικά συγκλονιστικὴ εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τῆς μυστικῆς πρωτεύουσας τῶν Ναβαταίων στὸν ὁδοιπόρο.

Ἡ ἐπιλογή τῆς θέσεως γιὰ τὴν ἀνίδρωση τῆς παράξενης πρωτεύουσας ἔγινε μὲ γνώμονα τὴν παρουσία τοῦ πολυτιμότερου ἀγαθοῦ τῆς ἐρήμου· τοῦ νεροῦ καὶ βέβαια τὴν φυσικὴ ἄμυνα πὸν δημιουργοῦν οἱ ἀπροσπέλαστοι βράχοι πὸν τριγυρίζουν ἀπὸ παντοῦ².

Ἡ παρουσία τῶν Ναβαταίων στὴν Πέτρα δὲν εἶναι πολλὴ παλιά. Ἡ ἐμφάνισή τους στὶς συνοριακὲς αὐτὲς περιοχὲς δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀρχαιότερη τοῦ 6ου αἰῶνα π.Χ. Ἐλάχιστα ὅμως εἶναι τὰ τεκμήρια γιὰ τὴ δράση τους τοὺς αἰῶνες ἀμέσως μετὰ τὴν ἐμφάνισή τους στὸν τόπο αὐτό.

1. Konrad Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916, στ. 820. Peter Thomsen, «*Untersuchungen zur älteren Palästina Literatur*», *Deutscher Verein zur Erforschung Palästinas*, τ. 29, 1906, σ. 112. Κλαύδιος Πτολεμαῖος, *Γεωγραφία*, Λευρία 1843, V, 17, 5, σ. 69.

2. Margarete Wanke, «*Petra: Landschaft und Pflanzenwelt*» *Petra und das Königreich der Nabatäer*, Nürnberg ³1970, σ. 154-173. Denis Baly, «*The Nature of*

Ἡ ἀποκάλυψη τῆς χαμένης μέσα σὲ ἓνα φανταστικὸ κρατῆρα, ἰδιόμορφης πολιτείας, δημιουργεῖ παράξενα αἰσθήματα στὸν ἐπισκέπτη πὸν ζαλισμένος ἀπὸ τὶς ἀντανakλάσεις τῶν ἀκτίνων τοῦ ἡλίου στὴν πυρωμένη ἐπιφάνεια κοιτάζει μὲ θαυμασμὸ τὶς κατακόρυφες ἐπιφάνειες τῶν βράχων πὸν ἐπάνω τους ἔχουν λαξευτεῖ οἱ περίτεχνες κρυσταλλικὲς ἀρχιτεκτονικὲς μορφές τῶν μνημείων.

Δὲν ἔχουν περάσει πολλὰ χρόνια ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅπου φανερώθηκε ἡ λησμονημένη πρωτεύουσα τῶν Ναβαταίων. Γιὰ αἰῶνες ἀόριστοι θρύλοι κυκλοφοροῦσαν στὰ λιμάνια τῆς Ἀνατολῆς, στὴν Ἐρυθρὰ θάλασσα καὶ τὸν Ἰνδικὸ Ὠκεανὸ γιὰ ἓνα παράξενο πέρασμα πὸν ὀδηγοῦσε στὴ θαυμαστὴ πολιτεία τῶν βράχων, πὸν τὴν κατοικοῦσε μιὰ φυλὴ πὸν κρατοῦσε στὰ στιβαρὰ της χέρια τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐμπορίου ἀνάμεσα σ' Ἀνατολὴ καὶ Δύση³. Ἡ ἀνεύρεση τῆς μυστικῆς διόδου ἦταν μᾶλλον τυχαία καὶ ὀφειλόταν στὶς πληροφορίες πὸν ἔδωσε ὁ ὀδηγός, στὸν ἐπικεφαλῆς μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἐξερευνησεως, γιὰ τοὺς τοπικοὺς θρύλους πὸν ἀναφέρονταν σὲ μιὰ ἔρημη ἀρχαία πολιτεία μέσα στὰ βουνὰ κοντὰ στὸ *Wadi Musa*⁴.

Ἡ Βασιλικὴ Γεωγραφικὴ Ἑταιρεία τοῦ Λονδίνου, εἶχε ἀναθέσει, ὅπως συνηθίζοταν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, στὸν Ἑλβετὸ ἐρευνητὴ *John L. Burckhardt*, τὴν εὐθύνῃ ἐρευνητικῆς ἀποστολῆς στὴ Συρία καὶ τὴν Αἴγυπτο (1812). Ἡ ἀνακάλυψη τῆς Πέτρας ἦταν τελειῶς τυχαία.

Στὶς σελίδες τοῦ ἡμερολογίου τοῦ *Burckhardt* διαβάζουμε πὸς μὲ μεγάλη δυσκολία κατόρθωσαν νὰ πείσουν τοὺς νομάδες *Bdoul* τῆς ἐρήμου, νὰ τοὺς δεῖξουν τὴν μυστικὴν δίοδο· τὸ *El Siq*, πὸν ὀδηγοῦσε στὴν Πέτρα.

Ἡ δημοσίευση ἀργότερα τῶν ἐντυπώσεων, τῶν παρατηρήσεων καὶ ἰδίως τῶν σχεδίων τοῦ *Burckhardt*, ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῆς Πέτρας, στὸ βιβλίον του *Travels in Syria and the Holy Land*, πὸν δημοσιεύθηκε στὸ Λονδίνο τὸ 1822, δημιούργησε, ὅπως ἦταν φυσικό, ἓνα μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ μυστηριώδη πρωτεύουσα ἐνὸς ἀκόμη πιὸ μυστηριώδους λαοῦ.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀκολούθησαν πολλὲς ἀποστολές καὶ ἐπισκέψεις στὴν Πέτρα διαφόρων περιηγητῶν καὶ ἐξερευνητῶν καὶ ἀργότερα μοναχῶν, ἐπιστημόνων

Environment, with special Relation to the Country of Jordan», Second Internat. Conference on the History and Archaeology of Jordan, Amman 4-11 April 1983, σ. 4, N u m a n S h a h a d e h, «The Climate of Jordan in the Past and Present», ὁ.π., σ. 5-6.

3. *N. K. Μουτσόπουλος, «Ἰορδανία· βαθύτατοι δεσμοὶ μὲ τὴν Ἑλλάδα», Ζυγὸς VII-65, σ. 42 ἔξ.*

4. *Nicol Koning, «Découverte et fouilles de Pétra». Inoubliable Pétra, le royaume nabatéen aux confins du désert, Bruxelles 1980, σ. 21. N. Μουτσόπουλος, Ζυγὸς VII-65, σ. 42 ἔξ.*

και ἀρχαιολόγων και δλοένα πλουτίζονταν οί γνώσεις μας και με καινούργιες περιγραφές δλο και νέων, άγνωστων μνημείων τής Πέτρας⁵.

Ποιοι ήσαν φυλετικά οί Ναβαταίοι, οί *Nabayót* τής Βίβλου, οί *Nabaiati* του άσσυριακού Χρονικού του Άσσυρμπασιπάλ⁶ δέν είναι ακόμη απόλυτα έξακριβωμένο. Όπωσδήποτε ήταν Άραβες πού ήρθαν στην περιοχή αυτή από την νοτιότερη άραβική τους κοιτίδα σε μιάν έποχή πού συνήθως προσδιορίζουν στον 6ο αιώνα π.Χ.⁷. Πώς έγινε ή μετάπλαση από τó νομαδικό βίο σε μιá αστική οργάνωση και πότε έγινε άκίβεστερα ή έπιλογή τής θέσεως και ή έγκατάστασή τους στην Πέτρα δέν είναι γνωστό. Κάποιοι ύποστήριξαν πώς ή έθνική τους όνομασία προέρχεται από τή λέξη *nbt*, πού σημαίνει φωτιστής⁸.

Ό βυζαντινός όμως συγγραφέας Στέφανος Βυζάντιος, βασισμένος προφανώς σε παλαιότερες πηγές γράφει ότι: «Ναβαταίοι, έθνος τών εϋδαιμόνων Άράβων, από Ναβάτου τινός· Ναβάτης δέ έστιν άραβιστί ό εκ μοιχείας γενόμενος από οϋν του Ναβάτης Ναβαταίος και Ναβατηνή ή χώρα και Ναβατηνός όνομα κύριον»⁹. Ίσως ή πληροφορία του Στεφάνου Βυζαντίου διασώζει κάποιες μνημες από την ανάμιξη τών νομαδικών άραβικών φύλων με κάποιο ντόπιο άρχαιότερο πληθυσμό, από την όποία και προέκυψε τó δυναμικό και με έμπορικό δαιμόνιο προικισμένο νέο έθνικό φυλετικό μίγμα πού δημιούργησε έναν ύψηλότερο πολιτισμό στην περιοχή¹⁰.

Στά χρόνια του Μεγάλου Άλεξάνδρου οί Ναβαταίοι έξακολουθούσαν να έλέγχουν όπως πάντα τά δρομολόγια τών καραβανιών τής ερήμου και να εισπράττον για τίς ύπηρεσίες πού πρόσφεραν στην ασφάλεια του διαμετακομιστικού έμπορίου¹¹.

5. *Petra und das Königreich der Nabatäer*, Nürnberg ³1970, σ. 9-14. *I a i n B r o w n i n g*, *Petra*, London 1973, σ. 61 έξ. *N a w w a f Q u s u s*, Πέτρα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 11.

6. *G. W. B o w e r s o c k*, «A report on Arabia Provincia», *J.R.S.*, LXI, 1971, σ. 221.

7. *I a i n B r o w n i n g*, *Petra*, ό.π., σ. 101-105.

8. *I a i n B r o w n i n g*, *Petra*. σ. 32 έξ. *P e t e r T r u m m e r*, «Der Lebensraum der Nabatäer», *Kultur aus der Wüste. Die Nabatäer. Katalog der Ausstellung im Museum für Völkerkunde in Wien* (2 Okt. bis 30 Nov. 1980). Redigiert von *F e r d i n a n d D e x i n g e r*, Wien 1980, σ. 1.

9. Στέφανος Βυζάντιος, Έθνικά κατ' έπιτομήν, έκδ. *Aug. Meineke*, τ. Α' *Berolini* 1849 λ. (σ. 466).

10. *P h i l i p C. H a m m o n d* «Cult and Cupboard at Nabataean Petra», *Archaeology* 34, No 2, 1981, σ. 27-34.

11. *N e l s o n G l u e c k*, *Deities and Dolphins*, N.Y. 1965, σ. 69 έξ. και του ίδιου «Archaeological Notes. A newly discovered Nabatean Temple of Atargatis and Hadad at Khirbet et-Tannûr. Trans *Jordanian*», *AJA* (=American Journal of Archaeology) XLI, 1937, σ. 361, 362.

Αυτό συνέχισε να ισχύει μέχρι την ρωμαϊκή περίοδο όπως μᾶς πληροφοροῦν δύο ιστορικοί τῆς ἐποχῆς ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης καὶ ὁ Στράβων. Ὁ Διόδωρος (XIX, 94) μάλιστα, περιγράφει μὲ κάθε λεπτομέρεια τὶς δραστη ριότητες καὶ τὴν πηγὴ τοῦ ναβαταϊκοῦ πλούτου· «οὐκ ὀλίγων δ' ὄντων Ἀραβικῶν ἐθνῶν τῶν τὴν ἔρημον ἐπινεμόντων οὗτοι (οἱ Ναβαταῖοι) πολὺ τῶν ἄλλων προέχουσι ταῖς εὐπορίαις, τὸν ἀριθμὸν ὄντες, οὐ πολὺ πλείους τῶν μυρίων· εἰώθασι γὰρ αὐτῶν οὐκ ὀλίγοι κατάγειν ἐπὶ θάλασσαν λιβανωτὸν τε σμύρναν καὶ τὰ πολυτελέστατα τῶν ἀρωμάτων, διαδεχόμενοι παρὰ τῶν κομιζόντων ἐκ τῆς Ἐδδαίμονος καλουμένης Ἀραβίας»¹².

Ὁ ἰσχυρὸς ἐμπορικὸς ἀνταγωνισμὸς, καὶ ὁ ἔλεγχος τῶν ἐμπορικῶν δρόμων συνεχίσθηκε καὶ στὰ χρόνια τῶν Ἐπιγόνων. Αὐτὴ φαίνεται ἦταν καὶ ἡ αἰτία ποὺ ἀνάγκασε τὸν Ἀντίγονο, νὰ ἐπιτεθεῖ ἐναντίον τους τὸ 312 π.Χ.¹³. Ὁ Διόδωρος ποὺ περιγράφει τὰ γεγονότα τοῦ πολέμου μεταξὺ τοῦ Πτολεμαίου καὶ τοῦ Ἀντιγόνου τονίζει πὼς ὁ «Ἀντίγονος δ' ἀκινδύνως ἀνακτησάμενος τὴν τε Συρίαν πᾶσαν καὶ Φοινίκην ἐπεβάλετο στρατεύειν ἐπὶ τὴν χώραν τῶν Ἀράβων τῶν καλουμένων Ναβαταίων. Κρίνας γὰρ τὸ ἔθνος τοῦτο τῶν ἑαυτοῦ πραγμάτων ἀλλότριον εἶναι»¹⁴. Δυστυχῶς οἱ ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τους, ποὺ εἶχε ἀναθέσει στὸ στρατηγὸ τοῦ Ἀθήναιο, ἀπέτυχαν παρ' ὅλη τὴν ἰσχυρὴ δύναμη («πεζοὺς μὲν εὐζῶνους τετρακισχιλίους, ἵππεῖς δὲ τοὺς ἐπιτηδεῖους εἰς δρόμον ἑξακοσίους») καὶ παρ' ὅλη τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ αἰφνιδιασμοῦ ποὺ εἶχε προετοιμάσει ὁ στρατηγός. Καὶ ἡ ὀχρὸτητα τῆς θέσεως ποὺ ὀφείλεται στὴν ἰδιομορφία τῆς γεωμορφολογίας τῶν βράχων καὶ ἡ γνώση τῆς κατάλληλης παραλλαγῆς τῶν πηγῶν¹⁵ ποὺ μόνο οἱ Ναβαταῖοι γνώριζαν νὰ ἐκμεταλλεύονται ἔκαναν ἀδύνατη τὴν μόνιμη κατάκτηση τῆς περιοχῆς τους καὶ κατὰ τὴν δεύτερη συστηματικὴ ἐκστρατεία τοῦ Ἀντιγόνου ποὺ ἀκολούθησε λίγο ἀργότερα τὴν πρώτη καὶ στὴν ὁποία, ἐπικεφαλῆς τοῦ ἰσχυροῦ στρατιωτικοῦ σώματος εἶχε τοποθετήσει τὸ γιό του Δημήτριον¹⁶.

12. Πρβλ. *Jonrad Gauckler*, «Die Kostbarsten Drogen der Alten Welt: Weihrauch, Myrrhe, Balsam», *Petra und das Königreich der Nabatäer*, Nürnberg 31970, σ. 150.

13. *G. W. Bowersock*, «A report on Arabia provincialia», *J.R.S.*, LXI 1971, p. 221. *Jean Starcky* «Pétra et les Nabatéens», *Inubliable Petra. Le royaume nabatéen aux confins du désert*. Bruxelles 1980, σ. 14 ἐξ.

14. Διόδωρος Σικελιώτης (*Bibliotheca Historica*, ἔκδ. *Curtius Theodorus Fischer*, Vol. V, Lipsiae 1906) XIX, 94.

15. *Manfred Lindner*, «Die Geschichte der Nabatäer», *Petra und das Königreich der Nabatäer*, Nürnberg 31970, σ. 44, 45.

16. Διόδωρος, XIX, 96 J. *Starcky*, *Supplement* στὸ *Dictionnaire de la Bible VII*, στ. 903. *Iain Brownning*, *Petra*, δ.π., σ. 35.

Μὲ τὴν προσέγγιση τοῦ ἑλληνικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος στὴν ἄγωνα καὶ κατοράχαλη περιοχὴ τῆς Πέτρας, ἓνας Ναβαταῖος σκαρφαλωμένος σ' ἓνα μετέωρο βράχο βροντοφωνάζει στοὺς Ἕλληνες κάποια λόγια πὸ κλείνουν μέσα τους ὅλη τὴν ἀγάπη γιὰ τὸν τόπο, ἐνὸς λαοῦ πὸ μόνο αὐτὸς γνώριζε τοὺς τρόπους νὰ ἐπιβιώνει στὴν ἄξενη φύση τῆς ἐρήμου: «Βασιλεῦ Δημήτριε, τί βουλόμενος ἢ τίνος ἀναγκάζοντος πολεμεῖς ἡμᾶς, οἰκοῦντας ἐν ἐρημίᾳ καὶ τόποις οὐθ' ὕδωρ ἔχουσιν οὔτε σῖτον οὔτε οἶνον, οὔτ' ἄλλο τι ἀπλῶς οὐδὲν τῶν παρ' ὑμῖν εἰς τὴν χρεῖαν ἀνηκόντων; ἡμεῖς γὰρ οὐδενὶ τρόπῳ προσιέμενοι δουλεύειν συμπεφεύγαμεν εἰς χώραν σπανίζουσαν πάντων τῶν ἐν τοῖς ἄλλοις χρησίμων καὶ βίον εἰλόμεθα γῆν ἔρημον καὶ θηριώδη παντελῶς, οὐδὲν ὡμᾶς βλέπτοντες ἀξιούμεν οὐδὲν καὶ σὲ καὶ τὸν πατέρα μὴ ἀδικεῖν ἡμᾶς, ἀλλὰ λαβόντες δωρεὰς παρ' ἡμῶν ἀπαγαγεῖν τὸ στρατόπεδον καὶ φίλους νομίζειν Ναβαταίους εἰς τὸν λοιπὸν χρόνον· οὔτε γὰρ βουλόμενος δύνασαι μένειν ἐνταῦθα πλείους ἡμέρας, ἀποροῦμενος ὕδατος καὶ τῶν ἄλλων ἐπιτηδείων ἀπάντων, οὐθ' ἡμᾶς δύνασθαι συναναγκάσαι βίον ζεῖν ἕτερον, ἀλλὰ τινὰς αἰχμαλώτους ἕξεις δούλους ἀθύμους καὶ ζῆν οὐκ ἂν ὑπομείναντες ἐν ἄλλοις νομίμοις».

Τὰ σοφὰ λόγια προβληματίσαν τὸ Δημήτριο πὸ κατανόησε τὴ ματαιότητα τοῦ ἀγώνα καὶ ὑποχώρησε.

Δὲν εἶναι στὶς προθέσεις μας νὰ σκιαγραφήσουμε, στὴ σύντομη αὐτὴ παρουσία, τὴν ἱστορία τῶν Ναβαταίων, οὔτε τοὺς ἀγῶνες τοὺς ἐναντίον τῶν Ρωμαίων. Τώρα οἱ πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ τους καὶ γιὰ τὶς συνήθειες πληθύνονται. Ἡ μεγάλη ἐξάπλωση τοῦ βασιλείου τους στὸ νότιο τμήμα τῆς Συρίας καὶ ἡ ἀκμὴ τους ταυτίζονται μὲ τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης ἐπαναστάσεως τῶν Μακκαβαίων¹⁷. Ἦταν ἡ ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀρέτα Α' (170-100 π.Χ.;)¹⁸. Ἡ ζωὴ τους, τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, ἦταν ἓνας συνεχῆς πόλεμος γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἐλευθερίας τους καὶ τῆς κυριαρχίας στὰ λιμάνια τῆς Ἐρυθρᾶς θάλασσας, ὅπως τὴ Λευκὴ Κώμη, ὥστε νὰ μένει ἀνοιχτὸς ὁ ἐμπορικὸς δρόμος διὰ τοῦ Κοπτοῦ λιμένος πρὸς τὴν Ἀλεξάνδρεια¹⁹.

Κρίνουμε πῶς, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς ὀμιλίας εἶναι ἀναγκαῖο νὰ μνημονεύσουμε ἐλάχιστα, ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς πηγὲς γιὰ τὴ θρησκεία τῶν Ναβαταίων.

17. Μακκαβαίων Β', Δ', 8-9.

18. Konrad Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916, στ. 820.

19. A. Negev, «Avdat, A Caravan Halt in the Negev», *Archaeology* 14, 1961, σ. 123. Τοῦ Ἰδίου «*Cities of the Desert*», 1966 σ. 12. G. W. Bowersock, «A report on Arabia provincia», *J.R.S.* LXI, 1971, σ. 221-225. Philip C. Hammond, «Cult and Curboard at Nabataean Petra», *Archaeology*, 34, No 2, 1981, σ. 28. Πρὸβλ. Konrad Miller, *Itineraria Romana*, ὁ.π., στ. 819.

Ἡ ἀρχαιότερη μαρτυρία γιὰ τὴ λατρεία τῶν ἀρχαίων Ἀράβων, δηλαδή τῶν ἄμεσων προγόνων τῶν Ναβαταίων, εἶναι τοῦ Ἡροδότου, ὁ ὁποῖος ἀναφερόμενος στὴ λατρεία τῶν Περσῶν παρέχει πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν πίστη τῶν Ἀράβων: «νομίζουσι Διὶ μὲν ἐπὶ τὰ ὑψηλότατα τῶν ὀρέων ἀναβαίοντες θυσίας ἔρδειν, τὸν κύκλον πάντα τοῦ οὐρανοῦ Δία καλέοντες· θύουσι δὲ ἡλίῳ τε καὶ σελήνῃ καὶ γῆ καὶ πυρὶ καὶ ὕδατι καὶ ἀνέμοισι· τούτοισι μὲν δὴ θύουσι μόνοισι ἀρχῆθεν, ἐπιμεμαθήκασι δὲ καὶ τῇ Οὐρανίῃ θύειν, παρά τε Ἀσσυρίων μαθόντες καὶ Ἀραβίων»²⁰. Ἦσαν λοιπὸν οἱ ἀρχαῖοι Ἀραβες ἀλλὰ καὶ οἱ Ναβαταῖοι, ἡλιολάτρεις καὶ ἀστρολάτρεις²¹. Ἄλλωστε σαφέστατα τὸ τονίζει αὐτὸ ὁ Στράβων: «ἤλιον τιμῶσιν ἐπὶ τοῦ δώματος ἰδρυσάμενοι βωμόν, σπένδοντες ἐν αὐτῷ καθ' ἡμέραν καὶ λιβανωτίζοντες»²².

Ὁ σπουδαιότερος θεὸς τους εἶναι ὁ Dhūsharā, ὁ Δουσάρης ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσαν οἱ Ἕλληνες. Στὸ βυζαντινὸ λεξικὸ τῆς Σούδας (Σουίδας) διαβάζουμε: «Θεοσάρης· τουτέστιν θεὸς Ἀρης ἐν Πέτρῳ, τῆς Ἀραβίας. Σέβεται δὲ θεὸς Ἀρης παρ' αὐτοῖς τόνδε γὰρ μάλιστα τιμῶσι, τὸ δὲ ἄγαλμα λίθος ἐστὶ μέγας τετράγωνος ἀτόπωτος, ὕψος ποδῶν δ', εὖρος δύο ἀνάκειται δὲ ἐπὶ βάσεως χρυσηλάτου. Τούτῳ θύουσι καὶ τὸ αἷμα τῶν ἱερέων προχέουσι καὶ τοῦτο ἐστὶ αὐτοῖς ἡ σπονδή. Ὁ δὲ οἶκος ἅπας ἐστὶ πολύχρυσος καὶ ἀναθήματα πολλά».

Γιὰ τὴ λιθολατρία τῶν Ναβαταίων ἔχουμε πολλές πληροφορίες. Σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ναβαταίας ἔχουν διασωθεῖ ὀρθογωνικοὶ «βαίτυλοι» ποὺ ἀπεικονίζουν τὸν Δουσάρη πού, παρ' ὅλη τὴ μαρτυρία τῆς Σούδας, περισσότερο ταυτίζονται μὲ τὸν Δία καὶ ἀργότερα μὲ τὸ Διόνυσο²³.

Ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο μαθαίνουμε πὼς οἱ Ἀραβες δύο θεοὺς σέβονταν ἰδιαίτερα· τὸν Διόνυσο ποὺ τὸν ὀνομάζουν Ὁροτάλτ καὶ τὴν Οὐρανία ποὺ τὴν ὀνομάζουν Ἀλιλάτ²⁴. Πρόκειται γιὰ τὴ θεὰ Ἀλλάτ ποὺ ὁ Ἡρόδοτος ταυτίζει μὲ τὴν Ἀφρο-

20. Ἡρόδοτος (ἔκδ. Carolus Hude, δ' ἔκδ. τ. I., Oxonii) Α', 131.

21. Ἀχιλ. Σαμοθράκης, Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ. Πυρσοῦ, τ. ΙΗ' σ. 5 λ. «Ναβαταῖοι».

22. Στράβων, ΙΣΤ', 26, C. 784 (Teubner, σ. 1094).

23. Ἡσύχιος, Λεξικόν, ἔκδ. Mauricius Schmidt, λ. Δουσάρης: «Δουσάρην τὸν Διόνυσον Ναβαταῖοι ὡς φησὶν Ἰσίδωρος». Πρβλ. G. F. Hill, Catalogue of the Greek Coins of Arabia. British Museum, London 1922, XXVI, pl. XLIX, 13. Philip C. Hammond, The Nabataeans, Lund 1973, σ. 93-105. F. Zayadine, «A Nabataean Inscription from Beida», ADAJ (=Annual of the Department of Antiquities-Amman Jordan) XXI, 1976, σ. 139-142. Τοῦ Ἰδίου, Revue Archéologique 2, 1975, σ. 336 ἐξ.

24. Ἡρόδοτος, Γ', 8.

δίτη²⁵, τὴν Οὐρανία-² Αφροδίτη²⁶, τὴν Al-Uzza, τῶν ναβαταϊκῶν ἐπιγραφῶν²⁷. Παρακολουθώντας τὴ ζωὴ καὶ τὴν οἰκονομία τῶν Ναβαταίων τὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ἰδίως τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο παρατηροῦμε πὼς ὁ πλοῦτος τους, δὲν βασιζόταν σὲ κάποια ντόπια παραγωγή ἢ σὲ δευτερογενῆ ἐπεξεργασία προϊόντων πὸν μετέφεραν, ἀλλὰ στὴν διευκόλυνση καὶ στὸν ἔμμεσο ἔλεγχο τοῦ ἐμπορίου πὸν ἀνέκαθεν γινόταν μὲ τὴν Ἄνατολή. Ὁ ἔλεγχος τῶν δρόμων καὶ ἡ ἐξασφάλιση τῆς ἐλεύθερης διακινήσεως ἀποτελοῦσαν τὸ ἕνα σκέλος τοῦ κρατικοῦ πλούτου. Οἱ δρόμοι τῆς Ἀσίας περνοῦσαν ἀπὸ περιοχὲς πὸν βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν Ναβαταίων. Τοὺς Ναβαταίους ἐμπόρους ἴσως ἐνδιέφερε ἰδιαίτερα ἡ διακίνηση τῶν προϊόντων πὸν προέρχονταν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀραβίας μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ λιμάνια τῆς Ἐρυθρῆς θάλασσας. Τὰ ἀραβικὰ αὐτὰ προϊόντα πὸν ἀποτελοῦσαν καὶ τὴν οὐσιαστικὴ πηγὴ τοῦ ναβαταϊκοῦ πλούτου περιγράφει μὲ κάθε λεπτομέρεια ὁ Στράβωνας (ΙΣΤ' 25, C782): «Τὴν μὲν οὖν ἀρωματοφόρον διαιροῦσιν εἰς τέτταρας μερίδας, ὥσπερ εἰρήκαμεν· τῶν ἀρωμάτων δὲ λίβανον μὲν καὶ σμόρναν ἐκ δένδρων γίνεσθαι φασί, κασίαν δὲ καὶ ἐκ θάμνων τινὲς δὲ τὴν πλειῶν ἐξ Ἰνδῶν εἶναι, τοῦ δὲ λιβάνου βέλτιστον τὸν πρὸς τῇ Περσίδι κατ' ἄλλην δὲ διαίρεσιν σύμψασαν τὴν εὐδαίμονα πενταχῆ σκίζουσιν εἰς βασιλείας ὧν ἡ μὲν τοὺς μαχίμους ἔχει καὶ προαγωνιστὰς ἀπάντων, ἡ δὲ τοὺς γεωργοὺς παρ' ὧν ὁ σίτος εἰς τοὺς ἄλλους εἰσάγεται, ἡ δὲ τοὺς βανανσοτεχνούοντας, καὶ ἡ μὲν σμυρνοφόρος, ἡ δὲ λιβανωτοφόρος, αἱ δ' αὐταὶ καὶ τὴν κασίαν καὶ τὸ κιννάμωμον καὶ τὴν νάρδον φέρουσι». Ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης (II, 49) περιγράφει τὸν πλοῦτο τῆς εὐδαίμονος Ἀραβίας σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀκαρπία τῆς ἀνδρῆς ἐρήμου: «Τὴν τε γὰρ σμόρναν, καὶ τὸν προσφιλέστατον τοῖς θεοῖς εἰς τὴν οἰκουμένην πᾶσαν διαπόμπιμον, λιβανωτὸν (ἀπ' αὐτῆς) αἱ ταύτης ἐσχατιαὶ φέρουσι. Τοῦ δὲ κόστου καὶ κασίας, ἔτι δὲ κινναμώμου καὶ τῶν ἄλλων τῶν τοιούτων οἱ χόρτοι καὶ θάμνοι βαθεῖαι τοσαῦται πεφύκασιν, ὥστε τὰ παρὰ τοῖς ἄλλοις σπανίως ἐπὶ βωμοὺς θεῶν τιθέμενα, παρ' ἐκείνοις καὶ κριβάνων ὑπάρχειν ἐγκαύματα, καὶ τὰ παρὰ τοῖς ἄλλοις μικρῶν δείγματι ὑπάρχοντα, παρ' ἐκείνοις στιβάδας οἰκιστικὰς ἐπὶ τῶν οἰκιῶν παρέχεσθαι». Ἄλλωστε τὸ βάλσαμο, συμπληρώνει ὁ Διόδωρος (II, 48), «ἐξ οὗ πρόσοδον λαμπρὰν λαμβάνουσιν, οὐδαμοῦ μὲν τῆς ἄλλης

25. Ἡρόδοτος, Α', 131. I a i n B r o w n i n g, *Petra, London* 1977, σ. 47.

26. Ἡρόδοτος, Γ', 8: «Τὴν δὲ Οὐρανίαν (ὀνομάζουσιν) Ἀλιάτ».

27. J. Starcky, *Dictionnaire de la Bible, Supplément VII, Paris* 1966, σ. 990-991, Στράβων, ΙΣΤ', 4, 8, Διόδωρος, 2, 42, ἐξ. G. Levi della Vida, *Clara Rhodos*, 9, 1938, σ. 139-148. F. Rosenthal, *Die aramäisch-tische Forschung, Leyden* 1939, 91 καὶ No 4, σ. 86.

οίκουμένης εὐρισκομένου τοῦ φυτοῦ τούτου, τῆς δ' ἐξ αὐτοῦ χρείας εἰς φάρμακα τοῖς ἰατροῖς καθ' ὑπερβολὴν εὐθετούσης».

Ἐπιπλέον τῶν Ναβαταίων βασιζόταν στὸ διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο, μετὰ μάλιστα τὴν παρακμὴ τῆς Τύρου γιὰ ὀλόκληρους αἰῶνες οἱ Ναβαταῖοι εἶχαν τὸ μονοπώλειο τοῦ ἐμπορίου μεταξὺ Αἰγύπτου καὶ Μεσοποταμίας καὶ διὰ μέσου τῶν Σαβαίων τὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Ἰνδία²⁸.

Πρὶν ἀστικοποιηθῶν οἱ Ναβαταῖοι ἦσαν νομάδες καὶ κατὰ τὸν Διόδωρο (II, 48) «ἔχουσιν τοίνυν τὸν βίον ὑπαίθριον, πατριδα καλοῦντες τὴν ἀοίκητον τὴν μῆτε ποταμὸς ἔχουσιν μῆτε κρήνας θαψιλῆς, ἐξ ὧν δυνατὸν στρατόπεδον πολέμιον ὑδρεύσασθαι». Ἡ ἔρημος δὲν ἦταν μόνον πατριδα τῶν Ναβαταίων, ἀλλὰ καὶ ἓνα σύστημα ζωῆς, ἦταν ἡ ἴδια ἢ ὑπαρξὴ καὶ ἡ οὐσία τῆς ἐλευθερίας τους. Ὁ Διόδωρος (XIX, 94) μάλιστα μνημονεύει ὅτι ὑπῆρχε νόμος πρὸς τιμωροῦσε ἀσθηρὰ ὄσους ἔσπερναν ἢ φύτευαν δένδρα καρποφόρα ἢ ἔχτιζαν μόνιμα σπίτια: «νόμος δ' ἐστὶν αὐτοῖς μῆτε σῖτον σπεῖρειν μῆτε φυτεύειν μηδὲ φυτὸν καρποφόρον μῆτε οἴνω χρᾶσθαι μῆτε οἰκίαν κατασκευάζειν ὅς δ' ἂν παρὰ ταῦτα ποτῶν εὐρίσκηται, θάνατον αὐτῶ πρόστιμον εἶναι».

Στὴ φάση πού ἀναφέρονται στὴν ἱστορία οἱ Ναβαταῖοι εἶχαν πιά μοναρχία: «μοναρχοῦνται δὲ πᾶσαι (αἰ πόλεις) καὶ εἰσὶν εὐδαίμονες» ἀναφέρει ὁ Στράβωνας (ΙΣΤ', 3). Τὴν ἀγάπη τους γιὰ τὴν ἐλευθερία οἱ Ἄραβες, ἀναφέρει ὁ Διόδωρος (II, 48), ὀφείλουν στὴν ἀνδρεία τους. Ἐχουν ἠγεμόνα ἀπὸ τῆ φυλῆ τῆ δική τους. Ἡ βασιλεία τους ὅμως δὲν ἦταν κληρονομικὴ («διαδέχεται δὲ τὴν βασιλείαν οὐ παῖς παρὰ πατρὸς») ἀλλὰ διάδοχος γινόταν κάποιο παιδί πού θὰ γεννιόταν τῆ στιγμῆ τῆς ἀναρρήσεως τοῦ νέου βασιλιᾶ στὸ θρόνο²⁹. Ὁ δῆμος ἔλεγε ἀποφασιστικὰ τὴν πράξει τοῦ βασιλιᾶ καὶ ὁ ἴδιος ὄχι μόνον δὲν εἶχε πλοῦσια καὶ πολυάνθρωπη ἀδελφεία, ὑπηρέτες καὶ δούλους, ἀλλὰ οὔτε ὁ ἴδιος ἐπέτρεπε νὰ τὸν ὑπηρετοῦν³⁰. Ἡ θέση τῆς γυναίκας στὴ ναβαταϊκὴ κοινωνία βρισκόταν σὲ πολὺ ὑψηλὸ ἐπίπεδο. Μποροῦσε νὰ κληρονομήσει καὶ νὰ διαθέσει τὴν περιουσία της κατὰ βούληση. Ὡς πρὸς τὸ γάμο ὅμως καὶ τὴ γυναίκα ὑπάρχουν μεγάλες ἰδιορρυθμίσεις. Στὶς οικογενειακὰ σχέσεις ὑπῆρχε ἓνα εἶδος κοινοκτημοσύνης τῶν γυναικῶν πού ἐφθανε μέχρι τὴν αἰμομιξία καὶ πρὸς

28. Ἀχιλ. Σαμοθράκης, Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ. Πυρσοῦ, τ. Η' σ. 5 λ. «Ναβαταῖοι.

29. Στράβων ΙΣΤ', 3. C. 768, σ. 1072.

30. Στράβων ΙΣΤ', 26, C. 783, σ. 1093: «Οὔτω δ' ὁ βασιλεύς ἐστὶ δημοτικὸς ὥστε πρὸς τῷ αὐτοδιακόνῳ καὶ ποτ' ἀντιδιάκονον τοῖς ἄλλοις καὶ αὐτὸν γίνεσθαι πολλάκις δὲ καὶ ἐν τῷ δήμῳ δίδωσιν εὐθύνas, ἔσθ' ὅτε καὶ ἐξετάζεται τὰ περὶ τὸν βίον».

τὰ πιὸ συγγενικά πρόσωπα ὅπως τὴ μητέρα καὶ τὴν ἀδελφή³¹. Ἐκ τῆν ὑπαρξῆ τῶν τρικλινίων καὶ στὴ ναβαταϊκῆ κατοικία, ἀλλὰ καὶ στοὺς τάφους, ποὺ μιμοῦνται τὶς κατοικίες τῶν ζωντανῶν, ἰδίως ὅμως ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων μαθαίνουμε γιὰ τὴν ἀγάπη τῶν Ναβαταίων γιὰ τὰ συμπόσια³². Πρόκειται γιὰ περίεργες συνεσιώσεις ποὺ γίνονταν πάντα μὲ παρουσία δεκατριῶν ἀτόμων· μιὰ παλιὰ σημιτικὴ συνήθεια ποὺ μᾶς θυμίζει καὶ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο. Τὸ γεῦμα συνόδευαν ἀπαραίτητα δύο μουσικοί³³. Στὰ βασιλικά μάλιστα συμπόσια ποὺ δίδονταν σὲ μεγάλες αἰθουσες, δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ πιεῖ κάθε καλεσμένος περισσότερο ἀπὸ ἑνδεκα ποτήρια κρασί³⁴.

Τὴν πρωτεύουσα τῶν Ναβαταίων, τὴν Πέτρα, περιγράφει ὁ Στράβωνας (ΙΣΤ', 21, C. 779, σ. 1087) ὡς ἐξῆς: «Μητροπόλις δὲ τῶν Ναβαταίων ἐστὶν ἡ Πέτρα καλουμένη· κεῖται γὰρ ἐπὶ χωρίου τᾶλλα ὀμαλοῦ καὶ ἐπιπέδου, κύκλῳ δὲ πέτρα φρουρουμένον τὰ μὲν, ἐκτὸς ἀποκρήμων καὶ ἀποτόμου τὰ δ' ἐντὸς πηγὰς ἀφθόνους ἔχοντος εἷς τε ὕδρειαν καὶ κηπειαν. Ἐξω δὲ τοῦ περιβόλου χώρα ἔρημος ἢ πλειοστή καὶ μάλιστα ἢ πρὸς Ἰουδαίαν». Ὁ Διόδωρος Σικελιώτης συμπληρώνει περιγράφοντας τὴν ὀχυρότητα τῆς θέσεως καὶ τὴν μοναδική της προσπέλαση: «Πέτρα καθ' ὑπερβολὴν ὀχυρά, μίαν ἀνάβασιν ἔχουσα»³⁵. Οἱ Ναβαταῖοι ὀργάνωσαν τὸν χῶρο μὲ θαυμαστὴ εὐφυΐα, ἔστρωσαν δρόμους, ἀνίδρυσαν ναοὺς³⁶, ἀνήγειραν

31. Στράβων, ΙΣΤ', C. 783, σ. 1092: «Κοινὴ κτῆσις ἅπασιν τοῖς συγγενέσι, κύριος δὲ ὁ πρεσβύτατος· μία δὲ καὶ γυνὴ πᾶσιν, ὁ δὲ φθάσας εἰσιῶν μίγνυται προθεὶς τῆς θύρας τὴν ῥάβδον· ἐκάστω, γὰρ δεῖν ῥάβδοφορεῖν ἔθος· νυκτερεύει δὲ παρὰ τῷ πρεσβυτάτῳ. διὸ καὶ πάντες ἀδελφοὶ πάντων εἰσί· μίγνυται δὲ καὶ μητράσι· μοιχῶν δὲ ζημία θάνατος· μοιχὸς δ' ἐστίν, ὁ ἐξ ἄλλου γένους. θυγάτηρ δὲ τῶν βασιλέων τινὸς θαυμαστὴ τὸ κάλλος, ἔχουσα ἀδελφούς πεντακαίδεκα ἐρῶντας αὐτῆς πάντας, καὶ διὰ τοῦτ' ἀδιαλείπτως ἄλλον ἐπ' ἄλλῳ παριόντα ὡς αὐτήν· κάμνουσα ἢ δὴ παραδέδοται νοήμασι χρῆσασθαι τοιούτῳ· ποιησάμενη ῥάβδους ὁμοίας ταῖς ἐκεῖνων, ὅτ' παρ' αὐτῆς τις, αἰεὶ τινὰ προδίδει τῆς θύρας τὴν ὁμοίαν ἐκεῖνη, καὶ μικρὸν ὕστερον ἄλλην, εἴτ' ἄλλην, στοχαζομένη ὅπως μὴ ἐκεῖνη τὴν παραπλησίαν ἔχοι ὁ μέλλων προσιέναι· καὶ δὴ πάντων ποτὲ κατ' ἀγορὰν ὄντων, ἓνα προσιόντα τῇ θύρᾳ καὶ ἰδοῦσα τὴν ῥάβδον, ἐκ μὲν ταύτης εἰκάσαι διότι παρ' αὐτῆν τις εἶη· ἐκ δὲ τοῦ τοὺς ἀδελφούς πάντας ἐν τῇ ἀγορᾷ καταλιπεῖν ὑπονοῆσαι μοιχόν· δράμοντα δὲ πρὸς τὸν πατέρα καὶ ἐπαγαρόντα ἐκεῖνον ἐλεχθῆναι καταφενεσάμενον τῆς ἀδελφῆς».

32. Nelson Glueck, *Deities and Dolphins*, N.Y. 1965, σ. 163, 165.

33. Στράβων, ΙΣΤ', C. 783, σ. 1093.

34. J. Starck, *Petra et les Nabatéens*, Bruxelles 1980, σ. 18.

35. Διόδωρος Σικελιώτης Ἰστ. Βιβλ. II, 48, (Λειψία 1829), σ. 251-252.

36. Heinrich Kohl, *Kasr Firaun in Petra*. Leipzig 1910, σ. 15. 18. C. H. Kraeling, «The Nabataean sanctuary at Gerasa», *BASOR* (=Bulletin of the American Schools of Oriental Research, Jerusalem-Baghdad), 83, 1941, σ. 7-15, 83. G. R. H. Wright

θριαμβευτικά τόξα³⁷, ἔχτισαν θέατρα³⁸. Καὶ μόνο ἡ παρουσία τῶν δύο θεάτρων στὴν Πέτρα³⁹ ἀπὸ τὰ ὁποῖα, τὸ κεντρικὸ ὑπολογίζεται ὅτι ἐπαρκοῦσε γιὰ 3.500 ἄτομα, προδίδει τὶς προτιμήσεις μιᾶς πολὺ ἐξελληνισμένης κοινωνίας ἢ ὁποῖα μποροῦσε νὰ κατανοήσῃ τὸ νόημα τοῦ ἐλληνικοῦ λόγου καὶ τῶν δρωμένων ἐπάνω στὴ σκηνή. (Εἰκ. 1).

Ὁ Nelson Glueck, ὑποστηρίζει ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ ἰου αἰῶνα π.Χ., οἱ Ναβαταῖοι εἶχαν προηγμένη ἀρχιτεκτονική. Ἴσως ἀπὸ τότε ἀρχισαν νὰ χτίζουν λίθινες κατοικίες⁴⁰. Οἱ ἰδιαίτερες ἰκανότητες τῶν Ναβαταίων ὡς τεχνικῶν

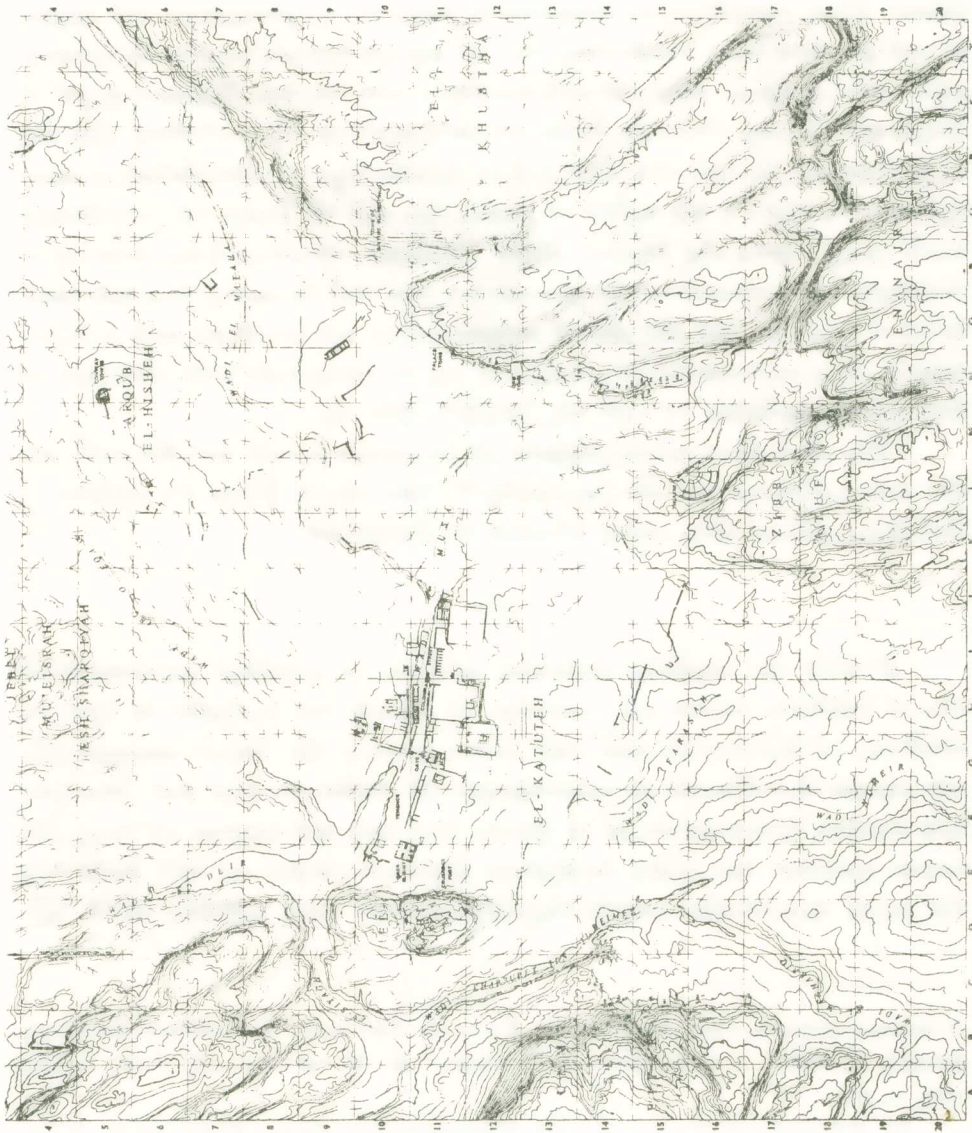
«Some aspects concerning the Architecture and sculpture», *ADAJ* (=Annual of the Department of Antiquities-Amman, Jordan) XII-XIII, Amman 1967-68, σ. 20-29. P. J. Parr «Recent Discoveries in the Sanctuary of the Qasr Bint Far'un at Petra I. Account of the recent excavations» *ADAJ*, XII-XIII, 1967-68, σ. 16, 17. Jean Starcky, «La civilisation Nabatéenne: Etat des questions», *AAAS* (=Annales Archéologiques Arabes Syriennes) XXI, 1971, σ. 81, 82. G. W. Bowersock, «A report on Arabia Provincia», *J.R.S.*, LXI, 1971, σ. 220-242. Margaret Lyttelton, *Baroque Architecture in classical antiquity*, Ithaca, New York, 1974, σ. 66, 67, Rachel Hachlili, «The Architecture of Nabataean Temples». *Erez-Israel, Archaeological, Historical, and geographical studies*, 12. (=Nelson Glueck Memorial volume), Jerusalem 1975, σ. 121. Philip C. Hammond, «Excavations at Petra 1975-1977». *ADAJ*, XXII, 1977-78, σ. 236. pl. L, Iain Browning, *Petra*, London 1977, σ. 154.

37. Jean Starcky, «La civilisation Nabatéenne. Etat des questions», ὁ.π., σ. 83. G. R. H. Wright, «Petra. The arched Gate 1959-60», *PEQ* (=Palestine Exploration Quarterly) July-Ded. 1961, σ. 124-135. Τοῦ ἴδιου, «Some aspects concerning the Architecture and sculpture», *ADAJ*. XII-XIII, 1967-68, σ. 20, 25, Τοῦ ἴδιου, «Structure et date de l'arc monumental de Pétra», *R.B.* (=Revue Biblique), 73, 1966, σ. 404. P. J. Parr, «Recent Discoveries in the Sanctuary of the Qasr Bint Fer'un at Petra», *ADAJ*, XII-XIII, 1967-68, σ. 17. Margaret Lyttelton, *Baroque Architecture*, σ. 23, 63, 64.

38. Philip C. Hammond, «The excavation of the main theater, Petra 1961-62», *ADAJ* VIII, IX. 1964, s, 81-84. G. W. Bowersock, «A report on Arabia provincia», ὁ.π., σ. 200-242. Clermont-Ganneau, *Études d'archéologie orientale I*. 1895, σ. 146. Iain Browning, *Petra*, London 1977, σ. 130, 133. Philip C. Hammond, *The Nabataeans*, Lund 1973, σ. 51-52, 80. Jean Starcky, «La civilisation Nabatéenne. Etat des questions», *AAAS*. XXI, 1971, σ. 79-87. Margaret Lyttelton, *Baroque Architecture*, ὁ.π., σ. 64.

39. *Petra und das Königreich der Nabatäer*, Manfred Lindner «Beschreibung der antiken Stadt», Nürnberg ³1970, σ. 27.

40. Nelson Glueck, «The Early History of Nabataean Temple (Khirbet-et-Tannûr)», *BASOR* 69, 1938, σ. 7-18. Iain Browning, *Petra*, London 1977, σ. 40 ἔξ. P. Parr, «The beginnings of Hellenisation at Petra», VIIIe Congrès International d'

Εικ. 1. Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα της Πέτρας, κλ. 1:2500. (1970).

δὲν ἀνάγονται στὶς ἀρχιτεκτονικὲς δημιουργίες ἀλλὰ ἰδιαίτερα στὰ ἔργα ὑποδομῆς, σὲ γνώσεις ὑδραυλικῆς καὶ ἀρδεύσεων ἰδιαίτερα τῶν πῶδ ἄγονων περιοχῶν τῆς ἐρήμου. Εἶχαν κατορθώσει νὰ ἀποκαλύψουν πηγές καὶ νὰ μεταφέρουν ἀπὸ μακριὰ τὸ νερὸ μὲ κατάλληλες σωληνώσεις, πὺν καὶ σήμερα διατηροῦνται καὶ διακρίνονται ψηλὰ στοὺς βράχους, ἀλλὰ καὶ στὶς προσόψεις τῶν ταφικῶν μνημείων μέχρι τὸ κέντρο τῆς Πέτρας. Γνώριζαν ἐπίσης νὰ κατασκευάζουν ὑδρομαστεύσεις ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποθηκεύουν τὸ νερὸ σὲ στέρνες καὶ τὸ σπουδαιότερο νὰ ἀποκρύπτουν σὲ καιρὸ πολέμου, τὶς πηγές⁴¹. Δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε πὺς τὴν ἐποχὴ τῆς μεγαλύτερης ἀκμῆς τῆς ἡ Πέτρα εἶχε περίπου 10.000 κατοίκους. Ἰδιαίτερα ὁμως γνώριζαν οἱ Ναβαταῖοι νὰ προστατεύουν τὴν πρωτεύουσά τους ἀπὸ τὶς φερτὲς ὕλες πὺν κατέβαζαν οἱ χεῖμαρροι πὺν ἀπὸ παντοῦ κατρακυλοῦσαν καὶ κατέληγαν στὸν κεντρικὸ ἐπίπεδο χῶρο, κατασκευάζοντας φράγματα γιὰ νὰ συγκρατοῦν τοὺς λίθους καὶ νὰ διοχετεύουν κατάλληλα τὰ νερὰ τῆς βροχῆς⁴² (Εἰκ. 1).

Ἄλλα αὐτὰ ὁμως καταστράφηκαν μὲ τὸ μεγάλο σεισμὸ τοῦ 363 μ.Χ., τὸν ἴδιο πὺν κατέστρεψε καὶ τὴν Ἱερουσαλήμ⁴³. Ἀπὸ τότε ἡ Πέτρα δὲν μπόρεσε νὰ ἀνακτήσει, μαζὺ μὲ ἄλλες αἰτίες, τὸ παλιὸ της μεγαλεῖο⁴⁴.

* *

Σ' αὐτὴ τὴν παράδοξη ναβαταϊκὴ πολιτεία, τὸ κυριότερο χαρακτηριστικὸ εἶναι ἡ συμβίωση νεκρῶν καὶ ζωντανῶν. Ὁ ἐθισμὸς τῶν ζωντανῶν νὰ ζοῦν, νὰ κινοῦνται, νὰ δημιουργοῦν πλάι στὴν αἰώνια κατοικία τῶν νεκρῶν ἀποτελεῖ κάτι πὺν σήμερα εἶναι δύσκολο νὰ κατανοήσουμε. Οἱ Ναβαταῖοι ἦσαν ἕνας σημιτικὸς λαὸς ἀπόλυτα ἐξοικειωμένος μὲ τὸ θάνατο· ἕνας λαὸς πὺν λάτρευε τὶς ψυχὲς τῶν νεκρῶν προγόνων ὑπὸ μορφὴ ἐπιτύμβιων ὀβελίσκων (*nefes*) καὶ τοὺς θεοὺς τους ὑπὸ μορφὴ πρισματικῶν στερεῶν παραλληλεπίπεδων ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ Ἑλ-

Archeologie classique, Paris 1965, σ. 529. Nelson Glueck, «A Nabataean Painting», *BASOR*, 141, 1956, σ. 13-23. Sir Alexander B. W. Kennedy, *Petra*, London 1925, σ. 1-6.

41. Elisabeth Gunsam, «Die Wasserversorgung Petras». *Kultur aus der Wüste. Die Nabatäer. Katalog der Ausstellung im Museum für Völkerkunde in Wien* 1980, σ. 33-35. εἰκ. No 6 στὸ χάρτη.

42. Nelson Glueck, «Archaeological Notes», *AJA* (=American Journal of Archaeology), *XLI*, 1937, σ. 362-363.

43. Philip C. Hammond, ὁ.π., *Archaeology*, 34, No 2, 1981, σ. 32.

44. Philip C. Hammond, ὁ.π., σ. 32.

ληρες σὲ μιὰ πολὺ ἀρχαιότερη ἐποχή. Ὅπως καὶ γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία τῶν Ναβαταίων, ἔτσι καὶ γιὰ τὸ θάνατο, οἱ πληροφορίες τοῦ Διόδωρου Σικελιώτη εἶναι πολύτιμες. Ἰδιαίτερα ὁμως διαφωτιστικὲς εἶναι οἱ πληροφορίες ποὺ ἔχουμε ἀπὸ μιὰν ἐποχὴ μιὰ, δυὸ γενιὲς πρὶν ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ, ἀπὸ ἕναν «Ἑλληνα φιλόσοφο», τὸν Ἀθηνόδωρο, ποὺ ἔζησε ἀρκετὸ καιρὸ κοντὰ στοὺς Ναβαταίους τῆς Πέτρας καὶ τὶς ἐμπειρίες του ποὺ ἀναφέρονται στὴ ζωὴ, τὶς συνήθειες καὶ τὰ ταφικὰ ἔθιμα ἀνακοίνωσε στὸ φίλο του Στράβωνα ποὺ τὶς διέσωσε στὸ ΙΣΤ' βιβλίον τῆς Γεωγραφίας του (ΙΣΤ', 4, 26, C. 784). Πρόκειται γιὰ μιὰ καταγραφή ποὺ ἔχει προξενήσει μεγάλες συζητήσεις ἀνάμεσα στοὺς εἰδικοὺς ἐπιστήμονες ποὺ ἀσχολήθηκαν κατὰ καιροὺς μὲ τὰ προβλήματα τῶν ναβαταϊκῶν ταφικῶν μνημείων⁴⁵. Γράφει λοιπὸν ὁ Στράβωνας ὅτι οἱ Ναβαταῖοι: «ἴσα κοπρίαις ἡγοῦνται τὰ νεκρὰ σώματα, καθάπερ Ἡράκλειτός φησι νέκνες κοπρίων ἐκβλητότεροι, διὸ καὶ παρὰ τοὺς κοπρῶνας κατορύττουσι καὶ τοὺς βασιλεῖς» (ΙΣΤ', 4, 26, C. 784).

Ἦταν ὁμως δυνατόν οἱ Ναβαταῖοι, ποὺ τόσο τιμοῦσαν τοὺς νεκροὺς τους, χτίζοντας γι' αὐτοὺς, ὅπως θὰ δοῦμε, μιὰ πολιτεία σπουδαιότερη, μονιμότερη καὶ πολὺ πρὸ μνημιακὴ — ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴν πρόσκαιρη, τὴ δική τους— γεμάτη πανέμορφες ὄψεις ταφικῶν μνημείων ποὺ συναγωνίζονται σὲ κάλλος τοὺς περίλαμπρους ἀρχαίους ναοὺς, νὰ ἔθαβαν τοὺς βασιλεῖδάδες τους κοντὰ στοὺς χώρους τῶν ἀπορριμμάτων;

Πολὺ παλιότερα ὁ Γάλλος ἀνατολιστὴς Clermont-Ganneau⁴⁶, ὑποστήριξε πὼς ὁ Στράβωνας, ὀρθότερα ὁ Ἀθηνόδωρος, παρανόησε τὴν λέξη ποὺ συνεχῶς τοῦ ἐπαναλάμβαναν οἱ ντόπιοι ξεναγοὶ του δείχνοντάς του τὰ σπουδαῖα ταφικὰ μνημεῖα τῆς Πέτρας, ἀποκαλώντας τα, στὴν τοπικὴ ναβαταϊκὴ γλῶσσα Kfr, (ἀραμαϊκᾶ: Kafar, Kafra, λέξη ποὺ σημαίνει οἰκισμὸς, χωριό)⁴⁷. Ἀπὸ τὸ σημιτικὸ Kaphra, στὸ ἑλληνικὸ κοπρία ἢ ἀπόσταση εἶναι μικρὴ⁴⁸. Ἴσως ὁμως, προβληματίζεται ὁ Wright, ἴσχαν τότε στοὺς Ναβαταίους, νεκρικὰ ἔθιμα δάνεια, ποὺ ἔλαβαν ὅπως καὶ τόσα ἄλλα ποὺ βλέπουμε στὶς ὄψεις τῶν ταφικῶν μνημείων τῆς περιόδου αὐτῆς, ἀπὸ τὸν ἰρανικὸ χῶρο· δηλαδή τὴν τελετουργικὴ ἔκθεση τοῦ νεκροῦ σὲ εἰδικοὺς χώρους. Ἴσως ἀκόμη, τὸ ἔθιμο αὐτὸ νὰ ἴσχυε μόνο γιὰ τοὺς νεκροὺς κάποιας

45. G. R. H. Wright, «Strabo on funerary customs at Petra», P.E.Q. (= Palestine Exploration Quarterly), 101, 1969, σ. 113.

46. Études d'Archéologie Orientale I, 1895, σ. 146 ἔξ.

47. Σημιτικᾶ ὁ τάφος λέγεται qbr.

48. G. R. H. Wright, «Strabo on funerary customs at Petra», PEQ, 101, 1969, σ. 113.

άνωτερης κάστας⁴⁹, όπως έχει επισημανθεί σε περιοχή γειτονική στην Περσέπολη, όπου υπάρχουν ειδικά εκθετήρια υπόβαθρα (*exposure platforms*)⁵⁰. Ίσως ακόμη, τα ειδικά αυτά εκθετήρια συνέπιπταν και με τα περίφημα ναβαταϊκά «ίερα κορυφής» (*High Places*)⁵¹.

* * *

Ο ομφάλιος λώρος που συνδέει την μυστική ναβαταϊκή πρωτεύουσα την κορυμμένη στο εσωτερικό κοίλωμα των πανύψηλων βράχων είναι ή στενή δίοδος του *El-Siq*. Στην είσοδο της στενής χαράδρας, που φυλασσόταν άγρυπνα νύχτα και μέρα από τους Ναβαταίους υπάρχει μια πύλη στα πρότυπα των θριαμβευτικών αφίδων, στολισμένη με αγάλματα και βωμούς⁵².

Καθώς διαβαίνει κανένας το κλειστό φαράγγι αισθάνεται να ασφυκτιά, τα λίγα αγριόχορτα της κοίτης που άλλοτε ήταν πλακοστρωμένη, σου θυμίζουν την ύπαρξη ζωής. Σε κάποια σημεία που οι κάθετοι βράχοι απομακρύνονται σχηματίζοντας κάποια ξέφωτα, τα χρώματά τους ζωντανεύουν. Όσο προχωρούμε ή χαράδρα στενεύει και πολύ ψηλά διακρίνεται μια γαλανή φωτιστική σχισμή.

Στο τέρμα του φαραγγιού αποκαλύπτεται στο έκπληκτο βλέμμα του επισκέπτη το μοναδικό θέαμα ενός μνημείου σκαλισμένου στον ερυθρωπό βράχο που προβάλλει άκριβώς απέναντι από τη χαράδρα, λουσμένο στο φως. Είναι το *El-Khazneh*, που στα αραβικά σημαίνει το θησαυροφυλάκειο. Οι ντόπιοι νομάδες *Bdul*, που έχουν από καιρό εγκατασταθεί στις σπηλιές και στους άδειους τάφους τους σκαλισμένους στα βράχια, πιστεύουν πως εδώ οι Φαραώ έκρυβαν τους θησαυρούς τους.

Οι κομψές αναλογίες της ελληνιστικής αρχιτεκτονικής, με την έντονα μπαρόκ διάθεση, οι αράβδωτοι κίονες που στηρίζουν τα περίτεχνα κορινθιακά κιονόκρανα, ή ζωφόρος με τα ελαφρά ανάγλυφα και τους χιτώνες που λές κινεί ή αυρα της αυγής, τα βαριά γεῖσα και τα χαμηλωμένα κατάφορτα αετώματα, εμφανίζουν μιαν ακρίβεια χάραξης και μιαν τελειότητα κατασκευής που προξενεί θαυμασμό στον θεατή που έχει άξιωθει ενός παρόμοιου θεάματος.

Η όλοφάνερη επιδειξιότητα του άγνωστου καλλιτέχνη δίνει ζωή και παλμό στο μονολιθικό βράχο της ξεχασμένης τούτης γωνιάς της γής που ζωντανεύει τις

49. G. R. H. Wright, *δ.π.*, σ. 114.

50. G. R. H. Wright, *δ.π.*, σ. 115.

51. W. F. Albright, *The Archaeology of Palestine*, London 1960, σ. 163_έξ.

52. Iain Brownrigg, *Petra*, London 1977, σ. 113, *εικ.* 57.

ἀρχιτεκτονικὲς μορφές ποὺ εἶχαν ταξιθέψει τόσο μακριὰ μαζὶ ἴσως μὲ τοὺς δημιουργοὺς τους.

Ἡ περιοχὴ τῶν λαξευμένων τάφων στὶς κάθετες ἐπιφάνειες τῶν ψαμμιτικῶν βράχων δὲν ἀποτελεῖ ἓνα κόσμο ξεχωριστό, μιὰ νεκρικὴ πολιτεία, μιὰ μακρινὴ ἀτανάκλαση τῆς μορφῆς τοῦ κοινωνικοῦ χώρου τῶν ζωντανῶν. Ἦταν, ἀντίθετα, μιὰ παρουσία κυρίαρχη ἀνάμεσα στὸ χῶρο ζωῆς τῆς πόλεως. Ὅπως καὶ ἡ κατοικία ἀτανάκλα τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς κοινωνίας ποὺ τὴν δημιούργησε, ἔτσι καὶ οἱ τάφοι τῆς Πέτρας διαφοροποιοῦνται κοινωνικὰ ἀλλὰ καὶ χρονικὰ, ἀντικατοπτρίζοντας τὶς συνθήκες τῆς ἐποχῆς καὶ τὴν οἰκονομικὴν κατάσταση τῶν δημιουργῶν.

Μὲ μιὰ πιὸ ἐπισταμένη παρακολούθηση τῆς ἐξελίξεως τῶν μορφῶν καὶ τῶν ρυθμῶν ποὺ ἀπομιμοῦνται οἱ προσόψεις τῶν τάφων κατανοεῖ κανεὶς τὴν ἴδια τὴν Ἱστορία τῆς Πέτρας, σὰν νὰ τὴν διαβάξει μέσα σ' ἓνα ἀνοιχτὸ βιβλίο. Ἡ ἱστορικὴ φάση ὅπου οἱ προσόψεις τῶν τάφων μιμοῦνταν τοὺς μνημειακοὺς πυλώνες τῶν αἰγυπτιακῶν ναῶν ἀλλὰ καὶ τῶν κατοικιῶν, μαρτυρεῖ μιὰ περίοδο ἰδιαίτερα στενῶν ἐμπορικῶν ἐπαφῶν μὲ τὴν χώρα τοῦ Νείλου. Ἡ παρατήρηση τῶν στέψεων στὶς κορυφές τῶν πυργειδῶν ταφικῶν προσόψεων, σὲ μορφὴ δαντελωτῶν ἐπάλλεων κάνει ὀλοφάνερα τὴν μίμηση στοιχείων τῆς ἰρανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφολογίας⁵³.

Λίγο ἀργότερα συντελεῖται μιὰ μεταβολή. Ἡ ἄνεση τῆς χαράξεως τῶν ἐλληριστικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν ἐπάνω στὸν μονολιθικὸ βράχο προδίδει προηγούμενη ἐμπειρία καλλιτεχνικῶν συνεργειῶν, ποὺ γνώριζαν νὰ στήνουν τὶς ἴδιες μορφές στὸν ἐλεύθερο χῶρο.

Ἡ κομψότητα τῶν ἀναλογιῶν καὶ ἡ ἀκριβεία τῆς μεταφορᾶς τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ «σκαρίφου», ἐπάνω στὸ μονόλιθο, παύει νὰ ἀποτελεῖ πιὰ ἀρχιτεκτονικὴ, ἀλλὰ ἀγγίζει τὸν καλλιτεχνικὸ χῶρο τῆς γλυπτικῆς, μὲ ἀρκετὰ ἐμφανῆ τὴν ἐλληνικὴν παρουσία. Σ' ἓνα μεγάλο πλῆθος μνημείων τῆς Πέτρας διακρίνονται οἱ πληθωρικὲς μορφές τῆς ρωμαϊκῆς μνημειακῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ποὺ ἔφθασε στοὺς ἀπόκοσμοις βράχους τῆς Πέτρας, κατὰ καιροὺς, μαζὶ μὲ τὴν ἰσχὺ τῆς Ρώμης. Οἱ ἄνθρωποι τῆς Πέτρας εἶχαν πάντα ἀνοιχτὰ τὰ μάτια τους σὲ κάθε καλλιτεχνικὴ μορφὴ ποὺ

53. *Sir Alexander B. W. Kennedy, Petra, London 1925, σ. 44, 45, 47, ἐξ. Ernest Will, «La Tour funéraire de Palmyre», Syria XXVI, 1949, σ. 87-116. Jean Starcky, «La civilisation Nabatéenne: Etat des questions», ὁ.π., σ. 79, 82. F. Zayadine, «Die Felsarchitektur Petras», ὁ.π., σ. 226, 236. Philip C. Hammond, The Nabataeans, Lund 1973, σ. 45 ἐξ. Margaret Lyttelton, Baroque Architecture, ὁ.π., σ. 69. Iain Brownning, Petra, London 1977, σ. 30 ἐξ. 79-83. F. Zayadine Inubliable Pétra, 1980, σ. 37.*

θαύμαζαν στὰ μακρινὰ ἐμπορικά ταξίδια τους, ἀλλὰ σφαλισμένη τὴν ψυχὴ τους σὲ κάθε θρησκευτικὴ ἐπιρροή.

Ἡ φύση τοῦ ὕλικου καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς χάρισε τὴν αἰωνιότητα στὰ καλλιτεχνικὰ δημιουργήματα, μὲ τόσο διαφορετικὴ ὅμως καταγωγὴ καὶ ἐπιδράσεις. Ἡ καταλυτικὴ παρουσία ὅμως τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἀπέραντου, εὐκολοκατέργαστου ψαμμιτικοῦ βράχου προσέδωσε μιὰ φευγαλέα ἐνότητα στὴν ἔκφραση ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν οὐσιαστικὴν προσφορὰ τῆς Πέτρας στὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα.

Οἱ ἄνθρωποι τῆς Πέτρας δὲν εἶχαν καιρὸ οὔτε ἔφεση στὴ δημιουργία πρωτογενῶν καλλιτεχνικῶν μορφῶν· εἶχαν ὅμως ἀφομοιώσει τὶς ἰδέες καὶ τὶς μορφές τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου καὶ τὶς εἶχαν διοχετεύσει ἀνάμεσα στὶς πιὸ ἄγριες ἀραβικὲς νομαδικὲς φυλές.

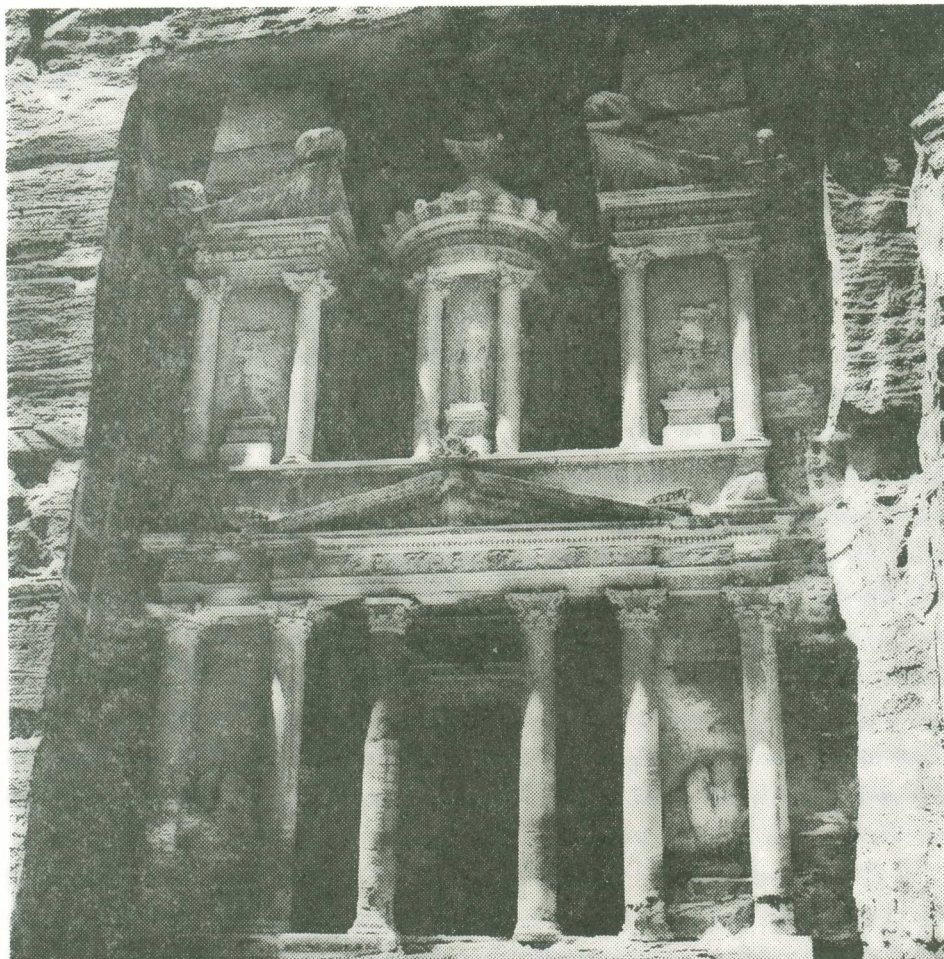
Ἀναμφισβήτητα ὅμως ἡ καθαρὴ τῶν μορφῶν καὶ ἡ τελειότητα τῆς ἐκφράσεως στὰ ἀρχιτεκτονικὰ δημιουργήματα, ἐνσάρκωνε τὴ δύναμη τῆς θελήσεως καὶ τὸ ψυχικὸ μεγαλεῖο τῶν κυριάρχων τῆς μυστικῆς πολιτείας ποὺ κατόρθωσαν νὰ ὑποτάξουν τὴν ἔρημο.

Ἐὰν ἐπιστρέψουμε ὅμως στὸ σπουδαιότερο μνημεῖο τῆς Πέτρας, τὸ *El-Khazneh*. Ἡ πρόσοψη τοῦ μνημείου ἐμφανίζει ἓνα διμερῆ διαχωρισμὸ (Εἰκ. 2). Ἡ κορινθιακὴ στοὰ τῶν ἑξὶ κίονων, ὕψους 12,65 μ. στηρίζεται σὲ πόδιο 0,90, δημιουργεῖ ἓνα πρόπυλο ποὺ προεξέχει ἐλαφρότατα καὶ περιλαμβάνει τοὺς τέσσερις ἀπὸ τοὺς ἑξὶ κίονες τῆς στοᾶς (Εἰκ. 2). Ἐπάνω στὰ πλοῖσια καὶ περίτεχνα κορινθιακὰ-ναβαταϊκὰ κιονόκρανα, μὲ ὕψος 1,50⁵⁴ στηρίζεται ἓνα ἰσχνὸ ἐπιστύλιο καὶ μετὰ ἀπὸ ἓνα, ἀμφίβολης ρυθμολογίας, κυμάτιο ἀκουμπάει ὁ θριγκὸς διακοσμημένος μὲ ὑπερβολικὰ λεπτεπίλεπτα καὶ περίκομψα ἐλικοειδῆ ἀνθήματα, μὲ ἐναλλαγὴ ἐπιτύμβιες ὑδρίες (εἰκ. 2).

Τὸ πρόπυλο στέφεται μὲ ἓνα χαμηλωμένο ἀέτωμα ποὺ ἐδράζεται σὲ λεπτὸ γεῖσο μὲ ὑπερβολικὰ τονισμένους —χαρακτηριστικούς ὄψιμης ἐποχῆς— ὀδόντες. Ὀδόντες (ποὺ μιμοῦνται διαδοκιδώσεις) ὑποστηρίζουν καὶ τὶς κεκλιμένες πλευρὲς τοῦ ἀετώματος. Στὸ κέντρο του ἀπεικονίζεται ὑπερφυσικὸ γυναικεῖο κεφάλι μὲ πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ ἀντίστοιχο ποὺ βρέθηκε, σχετικὰ πρόσφατα, στὸ *Tel-el-Tannūr*. Ὁρισμένοι θέλησαν νὰ ἀναγνωρίσουν σ' αὐτὸ τὰ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου Μέδουσας⁵⁵. Στὸ βάθος τοῦ ἀετώματος, συμμετρικὰ ἀπὸ

54. A. Negev, *The Nabateans and the provincia Arabia*, ὁ.π., σ. 598. G. R. H. Wright «*The Khazne at Petra*», *ADAJ*, 1962, σ. 31, ἐπίσης *ADAJ XXI*, 1976, σ. 100.

55. G. Dalman, *Palestine Exploration Fund*, 1911, σ. 105.

Εἰκ. 2. Ἡ ὄψη τοῦ El-Khazneh.

τὸ πρόσωπο, πλέκονται πλούσιοι χυμώδεις βλαστοὶ Ὁ ἀνθεμωτὸς ἠγεμὼν ποὺ ἐπιστέφει τὸ ἀέτωμα τοῦ προσόλου ἀπεικονίζει στὸ κέντρο τὸν Ἥλιο καὶ συμμετρικὰ κέρατα Ἀμαλθείας καὶ στάχια ποὺ ἴσως συμβολίζουν τὴν Αἰγύπτια θεὰ Ἴσιδα.

Ὁ ὄροφος τοῦ *El Khazneh*, ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἰδιοτυπία του, ποὺ χαρακτηρίζει ἄλλωστε μιὰ ὀλόκληρη ομάδα παρόμοιων, μὲ ναομορφικὲς ὄψεις, ταφικῶν μνημείων στὴν Πέτρα.

Στὸν ἄξονα ὑπάρχει ἓνα περὶ κεντρο μνημεῖο, μιὰ θόλος, γνωστὸς τύπος τῆς ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, μὲ κορυφαῖο παράδειγμα τὸ χορηγικὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτη στὴν Ἀθήνα (334 π.Χ.)⁵⁶. Τὸ κεντρικὸ τύμπανο περιβάλλει ὁμόκεντρο κυκλικὴ κιονοστοιχία ποὺ στηρίζει τελικὰ, μετὰ ἀπὸ μεσολάβηση ἐνὸς κομποῦ ἐπιστηλίου καὶ θριγκοῦ, μιὰ κωνικὴ στέγαση γνωστὴ στὴν περιοχὴ σὲ ἓνα πλῆθος ἐπιτόμβιων μνημείων τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου⁵⁷. Τὴν κορυφὴ τοῦ κώνου στέφει μιὰ νεκρικὴ ὑδρία ποὺ στηρίζεται ἐπάνω σὲ ἓνα μεγάλο κορινθιακὸ κιονόκρανο (Εἰκ. 2). Συμμετρικὰ ἀγκαλιάζουν τὴν κεντρικὴ θόλο δύο κατακόρυφα στοιχεῖα μιᾶς θλασμένης ἀετωματοειδοῦς ὄψεως ποὺ στηρίζονται σὲ κορινθιακὴ κιονοστοιχία (μὲ ὕψος κιόνων 9,10 μ.). Στὶς κορυφὲς τῶν κολοβῶν ἀετωμάτων, ἀπεικονίζονται ἀετοὶ μὲ τὸ κεφάλι κατεβασμένο σὲ στάση λύπης (Εἰκ. 2). Στὶς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων, στὸ μετακίονιο διάστημα τῶν δύο συμμετρικῶν στοιχείων, ποὺ στεφανώνονται μὲ τὰ ἡμιαετώματα, ἀπεικονίζονται δύο Ἀμαζόνες ποὺ χορεύουν. Τὰ κορινθιακὰ κιονόκρανα τοῦ ὀρόφου διακοσμῶνται, ἀντίθετα ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ ἰσογείου, μὲ μονὴ σειρὰ φύλλων ἄκανθας.

Στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ κεντρικοῦ κυλινδρικοῦ στοιχείου ἀπεικονίζεται ἡ θεὰ Ἴσιδα-Τύχη κρατώντας τὸ κέρασ τῆς Ἀμαλθείας (Εἰκ. 2). Τὸ πρότυπο αὐτοῦ τοῦ ἀναγλύφου μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν Πτολεμαϊκὴ Αἴγυπτο ὅπου συχνὰ συναντοῦμε τὴν ἀπεικόνιση τῆς Τύχης σὲ οἶνοχόες, σὲ ἄλλα ἀγγεῖα ἀπεικονίζεται ἡ Βερενίκη, ἡ γυναίκα τοῦ Πτολεμαίου Γ' τοῦ Εὐεργέτη, στὸν τύπο ἀκριβῶς αὐτὸ ντυμένη μὲ τὴ στολὴ τῆς Ἴσιδας.

Οἱ Νίκες ποὺ διατάσσονται στὰ ὑπόλοιπα μετακίονια τῶν ψευδοστοῶν, οἱ Ἀμαζόνες ποὺ χορεύουν στὰ δύο συμμετρικὰ περίπτερα ποὺ στεφανώνονται μὲ τὰ

56. I. Stuart, N. Revett, *Antiquities of Athens, I*, London 1762. Πρὸ χειρὰ καὶ Hugh Plover, *Ancient and Classical Architecture*. London 1956, εἰκ. 14.

57. Πρὸ χειρὰ τὸν λεγόμενον Τάφο τοῦ Ἀβεσαλῶμ στὴν Ἱερουσαλήμ: Josef Durm, *Die Baustyle*, 2 Band. *Die Baukunst der Etrusker. Die Baukunst der Römer*. Stuttgart 1905, σ. 753, εἰκ. 830.

ήμιαετώματα, καθώς και οι Διόσκουροι ψυχοπομποί συμμετρικά στην ψευδοστοά του Ισογείου, στην τυπική στάση να κρατούν τα χαλινάρια των αλόγων τους⁵⁸, ο ένας να κατευθύνεται στην Ανατολή και ο άλλος στη Δύση πολλοί έρευνητές πιστεύουν πώς αποτελούν ισχυρά δεδομένα για να τονίσουν τον επιτύμβιο χαρακτήρα του μνημείου⁵⁹.

Η (ύπόσκαφη) κάτοψη του *El-Khazneh*, σε κατατομή είναι τριμερής. Στόν άξονα υπάρχει ο κεντρικός θάλαμος, ενώ, άλλοι δύο υπάρχουν στόν εγκάρσιο άξονα με προσπελάσεις από τις πλαγινές θύρες. Ο κεντρικός θάλαμος με διαστάσεις 22×22μ. είναι υπερωφωμένος και ή προσπέλαση γίνεται με όκτώ σκαλοπάτια. Στο κατώφλι τής κεντρικής μνημειακής θύρας διακρίνεται ένα ήμισφαιρικό κοίλωμα πού επικοινωνεί με ορθογώνιο λάκκο, προφανώς για την απομάκρυνση των υγρών από τις αίματηρές θυσίες.

Παλιά, αλλά και πρόσφατα πολλοί ύποστήριξαν ότι πρόκειται για ναό αφιερωμένο στην Ίσιδα, βασισμένοι αποκλειστικά στην άπεικόνιση του τυμπάνου⁶⁰. Πρόσφατα ο σοφός Ιορδανός αρχαιολόγος *Dr. Fawzi Zayadine* επανήλθε στην παλιά άποψη ότι πρόκειται για ναό και μάλιστα όχι Ίσιδας, αλλά του θεοποιημένου ναβαταίου βασιλιά Όββόδα (93-85 π.Χ.)⁶¹. Οι περισσότεροι επιστήμονες όμως θεωρούν και το *El-Khazneh*, όπως και το σύνολο των 800 ύπόσκαφων μνημείων τής Πέτρας, ως ταφικό.

Ο *C. Dalman*, ιδιαίτερα σ' ένα άρθρο του ύποστήριξε ότι το *El-Khazneh* είναι ναόμορφος τάφος, ενός από τους έσχατους βασιλιάδες των Ναβαταίων· του Άρέτα

58. Ένα μεγάλο πλήθος συναφών άπεικονίσεων έχει συγκεντρώσει ο *Fernand Chappouthier* στό βιβλό του: *Les Dioscures au service d'une Déesse. Etude d'Iconographie religieuse. Paris 1935.*

59. *F. Zayadine*, στόν τόμο *Inoubliable Pétra: Le royaume nabatéen aux confins du désert. Exposition organisée par les Ministères de la Culture française et neerlandaise et les Musées Royaux d'Art et d'Histoire, 1er mars-1er juin 1980, σ. 31.*

60. *F. Zayadine*, *Inoubliable Pétra*, σ. 31.

61. *F. Zayadine - Ph. Hottier* «Relevé photogrammetrique à Pétra», *ADAJ*, *XXI*, 1976, σ. 103. Η βασιλεία του *Oboda I* δέν είναι απόλυτα καθορισμένη. Άλλοι τήν τοποθετούν: 93-85 π.Χ. ή 96-90 π.Χ. (*S. R. Dassaud*, «Numismatique des rois de Nabatène», *J.A.*, *III*, 1904, σ. 189-238, πιν. I-IV) ή 96-87 π.Χ. (*Manfred Lindner*, «Die Geschichte der Nabatäer», στόν τόμο *Petra und das Königreich der Nabatäer*, *Nurnberg 1970*, σ. 107.

Δ' (+40 μ.Χ.) ἢ τοῦ Ραββὲλ Β' (70-106 μ.Χ.) ὁ ὁποῖος, ὅπως εἶναι γνωστό, ἦταν ἰδιαιτέρως «Φιλέλληρ»⁶².

Τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογήσεως τοῦ *El-Khazneh* εἶναι δύσκολο γιατί δὲν ἔχουν διασωθεῖ οὔτε ἐπιγραφικὰ στοιχεῖα οὔτε ἀνασκαφικὰ δεδομένα. Ἡ συγκριτικὴ μέθοδος ποὺ ἀπομένει ἔχει καὶ αὐτὴ κάποια ὄρια προσεγγίσεως. Ὅρισμένες ἐπιμέρους ὁμοιότητες μὲ δύο γειτονικὰ μνημεῖα, τὸ ναὸ *Qasr el-Bint* καὶ τὴν θριαμβικὴ ἀψίδα, δὲν βοηθοῦν ἰδιαίτερα, γιατί, καὶ γιὰ τὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα δὲν ὑπάρχει ἡ ἀπαραίτητη ὁμοφωνία τῶν ἀρχαιολόγων στὸν καθορισμὸ μιᾶς ἀποδεκτῆς χρονολογήσεως. Γιὰ τὸ *Qasr el-Bint* νεώτεροι ἐρευνητές, ὅπως ἡ *Margaret Lyttelton*, ὑποστηρίζουν πὼς ἀνήκει σὲ μιὰ πρὶν τὴν ἐποχὴ ἀπὸ ἐκείνη τῶν Ἀντωνινῶν καὶ τῶν Σεβήρων⁶³. Τελικὰ οἱ χρονολογίαι ποὺ ἔχουν προταθεῖ γιὰ τὸ *El-Khazneh*, διαφέρουν ἀρκετὰ μεταξὺ τους. Ὁ *T. Wiegand*, χρονολογεῖ τὸ μνημεῖο, πρὶν ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ἀγούστου⁷⁴, ὁ *Sir Alexander Kennedy*, θεωρεῖ τὴ χρονολόγησι τοῦ μνημείου στὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ, μᾶλλον πρόϊμη⁶⁵. Ἄλλωστε καμμιά ὄψη ναβαταϊκοῦ μνημείου ποὺ μιμεῖται ἑλληνιστικὰ πρότυπα, κατὰ τὸν *Peter Parr*, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀρχαιότερη τοῦ *Iou* αἰῶνα π.Χ.⁶⁶. Ἡ *Margaret Lyttelton* ποὺ μελέτησε διεξοδικὰ τὴν μαζικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος ἐπεσήμανε ὁρισμένες διαφορὰς στὴ γλυπτικὴ τῶν τριῶν μνημείων τῆς Πέτρας (*El-Khazneh*, *Qasr el-Bint* καὶ θριαμβικὸ τόξο) ποὺ δὲν συναντιοῦνται στὴ ρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ γλυπτικὴ τῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου. Ἰδιαίτερα ὁ ἀστράγαλος τοῦ *El-Khazneh* καὶ τῆς θριαμβικῆς ἀψίδας συνδέονται περισσότερο μὲ ἑλληνιστικὰ πρότυπα τοῦ πρώιμου *Iou* αἰῶνα μ.Χ., παρὰ μὲ κινῆματα ποὺ ἀνήκουν σὲ μνημεῖα τοῦ ὄψιμου *Iou* αἰῶνα μ.Χ., τῶν γειτονικῶν περιοχῶν⁶⁷. Ἔτσι, καταλήγει νὰ προτείνει ὡς χρονολογία τοῦ *El-Khazneh*, τὸν *Iou* αἰῶνα π.Χ. ὡς τις ἀρχὲς τοῦ *Iou* αἰῶνα μ.Χ.⁶⁸. Δημιουργήθηκε δηλαδὴ τὸ μνημεῖο στὰ τέλη τοῦ *Iou* αἰῶνα π.Χ. ἢ στὴν

62. *Sir Alexander B. W. Kennedy Petra. Its History and Monuments. London 1925, σ. 54.*

63. *Margaret Lyttelton, Baroque architecture in classical antiquity, σ. 67.*

64. *T. Wiegand, Petra. Leipzig 1921, σ. 8-10.*

65. *Sir Alexander Kennedy, ὁ.π., σ. 54. Πρὸβλ. D. Robertson, Handbook of Greek and Roman Architecture, Cambridge 1954, σ. 221. L. Crema, Architettura romana. Enciclopedia classica, sezione III, Vol. XII, 1959, σ. 434.*

66. *Peter Parr, «The beginnings of Hellenisation at Petra», VIIIe Congrès Internat. d'Archéologie classique, Paris 1965. σ. 531.*

67. *Margaret Lyttelton, ὁ.π., σ. 71.*

68. *Margaret Lyttelton, ὁ.π., σ. 75.*

περίοδο της ναβαταϊκής Ἀναγεννήσεως πὸν ἐπισημαίνεται στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἀρέτα Δ' (1ος αἰώνας μ.Χ.)⁶⁹. Ἡ Μ. Lyttelton θεωρεῖ τὸ *El-Khazneh* ἔργο ξένων τεχνιτῶν πὸν γνώριζαν ἄριστα τὴν ἑλληνιστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ⁷⁰. Ὁ Dr. F. Zayadine μάλιστα καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι «οἱ ἱκανότατοι Πετραῖοι τεχνίτες μποροῦσαν νὰ λαξέσουν στὸν ψαμμίτη τῆς Πέτρας, στὶς ἀρχὲς τοῦ πρώτου αἰώνα μ.Χ., τὰ γνωστὰ ἐπιτεύγματα τῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς δίνοντάς τους μιὰ τοπικὴ ἔκφραση ἐκλεπτύνσεως καὶ φαντασίας»⁷¹.

Στὶς ἀρχιτεκτονικὲς ὄψεις τῶν ταφικῶν μνημείων τῆς Πέτρας πὸν ἐξετάζουμε πολλοὶ ἀναγνώρισαν πρότυπα ἀλεξανδρινά, ὅπως αὐτὰ τῆς ἑλληνιστικῆς νεκροπόλεως τοῦ *Moustarha Pasha*, στὴν Ἀλεξάνδρεια (3ος αἰώνας π.Χ.). Ἰδιαίτερα ὁμως οἱ μορφὲς αὐτὲς τῶν μνημείων τῆς Πέτρας ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπεικόνιση μὲ γυφοπλαστικὴ τεχνικὴ στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ ναοῦ *Qasr el-Bint*, (ἀλλὰ καὶ ἄλλες ἀντίστοιχες ἀπεικονίσεις σὲ φρέσκα στὸ ἐξωτερικὸ ναβαταϊκῶν κατοικιῶν τῆς Πέτρας) πὸν ἀναπλάθουν ἓνα συμβατικὸ ἀρχιτεκτονικὸ σκηρικὸ ἔχον ἀπώτατα πρότυπα στὴν Ἑλλάδα γιατί, παρόμοια βρέθηκαν στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ σὲ σπιτία τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ὅπως καὶ σὲ ταφικὰ μνημεῖα τῆς Μακεδονίας πὸν μιμοῦνται διάφορες μορφὲς κατοικίας ἢ ἀνακτόρων⁷².

Προσεγγίζοντας περισσότερο τὰ ἐπιμέρους ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα συνθέτουν τὸ μνημεῖο τῆς Πέτρας πὸν ἐξετάζουμε παρατηροῦμε ὅτι αὐτὸς ὁ διμερῆς καθ' ὄψος διαχωρισμὸς τῶν ὄψεων, τὰ θλασμένα ἀετώματα, τὸ κεντρικὸ,

69. Margaret Lyttelton ὅ.π., σ. 75, N. Qusus, ὅ.π., σ. 180.

70. Margaret Lyttelton, ὅ.π., σ. 75.

71. F. Zayadine, *Inoubliable Pétra*, ὅ.π., 1980 σ. 31.

72. K. F. Kinch, «Le tombeau de Naousha. Tombeau macédonien». *Mémoires de l'Académie Royale des sciences et des lettres de Danemark. Section des Lettres*, 4, 1920, σ. 283-288. Χαρ. Μακαρόνας, «Χρονικὰ Ἀρχαιολογικά. Ἀνασκαφαί, ἔρευναι καὶ τυχαῖα εὐρήματα ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ κατὰ τὰ ἔτη 1940-1950». *Μακεδονικὰ* 2, 1941-1952, σ. 634-636. Φ. Πέτσας «Ἀνασκαφαί Ναούσης: Ἀνασκαφὴ Μπαλτανέτου Ναούσης», *ΠΑΕ* (=Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας), 1963, σ. 61-79. Τοῦ ἴδιου. «Ἀνασκαφὴ Ναούσης» *ΠΑΕ*, 1964, σ. 24-34. Τοῦ ἴδιου «Ἀνασκαφὴ Ναούσης», *ΠΑΕ*, 1965 σ. 36-46. Τοῦ ἴδιου «Ἀνασκαφαί Ναούσης», *ΠΑΕ*, 1966, σ. 30-38. Τοῦ ἴδιου, Ὁ τάφος Λευκαδίων, Ἀθήναι 1966, *Αἰκ. Ρωμιοπούλου-Ἰ. Τουράτσογλου*, «Ὁ μακεδονικὸς τάφος τῆς Νιάουστας (τάφος Kinch)». Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς 1971, σ. 146-164. John Tourazoglou, *Lefkadia, Keramos Guides* (χ.χρ), σ. 13. Πρβλ. καὶ Roland Martin «Sur l'origine des décors en stuc dans l'architecture hellénistique». *Rayonnement Grec. Hommages à Charles Delvoye*. Edition de l'Université de Bruxelles 1982, σ. 247-262.

περίκεντρο στοιχείο στον ὄροφο βλέπουμε πὼς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο καὶ συνεχίζονται ἀδιάκοπα νὰ ἐμφανίζονται καὶ στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Εἶναι μάλιστα ἀγαπητὰ θέματα στὰ γνωστὰ ἀρχιτεκτονικὰ σκηνικὰ φόντα τῆς πομπηϊανῆς τοιχογραφίας τοῦ 2ου (καὶ 4ου) στῆλ ((*Villa dei Mysteri, Boscoreale*, κλπ). πὸν χρονολογοῦνται στὸν 1ο αἰώνα μ.Χ.⁷³. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἀπεικονίσεις, χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ μέχρι τὴ χρονολογία καταστροφῆς τῆς Πομπηϊας ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τοῦ Βεζουβίου, τὸ 79 μ.Χ.

Οἱ ἀπεικονίσεις τῶν Πομπηϊανῶν φρέσκων τώρα πιά γνωρίζουμε πὼς παραστάνουν συγκεκριμένα μνημεῖα μὲ ἀρκετὰ συμβατικὸ τρόπο. Στὶς λεπτομέρειες τοιχογραφίας τοῦ *Herculaneum* (τοῦ 4ου στῆλ) πὸν φυλάσσεται σήμερα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Νεαπόλεως, ἀναγνωρίζουμε μὲ σαφήνεια συγκεκριμένα ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα ὅπως ὁ ναὸς τοῦ Βάκχου στὴν Ἡλιούπολη (*Baalbek*) ἢ καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Πέτρας πὸν ἐξετάζουμε. Τὸ κυλινδρικό μάλιστα ἀξονικό στοιχείο, τὴ θόλο, στὸ *El Khazneh*, βλέπουμε νὰ ἐπαναλαμβάνεται μὲ κάθε λεπτομέρεια στὸ *cubiculum* τῆς Βίλλας τῶν Μουστηρίων στὴν Πομπηϊα⁷⁴ ἢ στὸν «Κορινθιακὸ οἶκο», τῆς οἰκίας τοῦ Λαβυρήθου, ἐπίσης, στὴν Πομπηϊα⁷⁵. Τὰ βάρθρα τέλος, πὸν ὑποστηρίζουν τὰ ἀνάγλυφα τοῦ *El Khazneh*, τὰ βλέπουμε νὰ ἐπαναλαμβάνονται, κατὰ ἀπόλυτα παρόμοιο τρόπο, σὲ τοιχογραφία τῆς *Villa dei Mysteri*.

Ἡ ἀναζήτησις τῶν δομημένων ἀρχιτεκτονικῶν προτύπων πὸν μιμήθηκαν τὰ ταφικὰ μνημεῖα τῆς Πέτρας δὲν εἶναι καθόλου εὐκόλη ὑπόθεσις, γιὰτὶ ὅπως θὰ δοῦμε, τὰ πλησιέστερα κέντρα, πὸν πρόσφεραν καὶ τὰ πλουσιότερα ὑποδείγματα ἔχουν σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ ἐξαφανιστεῖ.

Ὅρισμένοι ὑποστήριζαν ὅτι οἱ μορφὲς τῶν μνημείων τῆς Πέτρας θυμίζουν τὶς ἐσωτερικὲς διαμορφώσεις τῆς Ἀγορᾶς τοῦ Τραϊανοῦ στὴ Ρώμη, ὅπου οἱ μορφὲς τῶν ἀρχιτεκτονικῶν διακοσμήσεων, στὶς καμπύλες ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τοῦ κτηρίου ἔχουν κατασκευαστεῖ μὲ βήσαλα καὶ ἔχουν ἐπικαλυφθεῖ μὲ *stucco*⁷⁶. Ὑπάρχει ἢ ἄποψη πὼς ὁ ἀρχιτέκτων τῆς Ἀγορᾶς τοῦ Τραϊανοῦ, ὅπως καὶ τοῦ *Forum* στὴ Ρώμη ἦταν ὁ Ἀπολλόδωρος ἀπὸ τὴ Δαμασκὸ. «Ἴσως ἀπὸ τὸ γεγονός αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ μιὰ ἀντίστροφη θεωρία ὅτι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτὰ θέ-

73. *Phyllis Lehman, Roman Wall Painting from Boscoreale. Cambridge Mass. 1953*, σ. 2 ἐξ. *Margaret Lyttelton* ὁ.π., σ. 18, 22.

74. Πρβλ. *Margaret Lyttelton*, ὁ.π., εἰκ. 27.

75. *Margaret Lyttelton*, ὁ.π., εἰκ. 16.

76. *Margaret Lyttelton*, ὁ.π., σ. 67. εἰκ. 18, πίν. 72.

ματα σὰν διακοσμήσεις (ἀρχιτεκτονικά σκηνικά φόντα) δὲν δημιουργήθηκαν στὴ Ρώμη καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μεταφέρθηκαν (μεταλαμπαδεύτηκαν) στὶς ὀριακὲς περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ ἀντίθετα μεταφέρθηκαν στὴ Ρώμη ἀπὸ ἐπαρχιακοὺς ἀρχιτέκτονες (Σύρους) ποὺ εἶχαν φαίνεται δημιουργηθεῖ ἐκεῖ, στὴν ἐπαρχία, μέσα στὸ περιβάλλον τῆς ὑπερβολικὰ ἐξελληνισμένης ἀρχιτεκτονικῆς τῶν περιοχῶν (τῆς ἑλληνο-συριακῆς-ἐλληνιστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς)»⁷⁷.

Οἱ περισσότεροι μελετητὲς τῶν μνημείων τῆς Πέτρας θεωροῦν πὼς τὸ κέντρο ποὺ ἐπαιξε κυρίαρχο ρόλο στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἦταν ἡ Πτλεμαϊκὴ Ἀλεξάνδρεια. Στὰ χρόνια μάλιστα τοῦ Ἀρέτα Γ' τοῦ Φιλέλληνα (85-62 π.Χ.) ἡ ἰσχὺς τῶν Ναβαταίων εἶχε φθάσει στὸ ἀπὸγειό της, τὰ ὄρια ἔφθαναν στὸ Βορρὰ μέχρι τὴ Δαμασκὸ καὶ οἱ Ναβαταῖοι εἶχαν γίει μιὰ δύναμη ὑπολογίσιμη ποὺ προβλημάτιζε τοὺς Ρωμαίους. Πολλοὶ ὑποστήριξαν πὼς τότε ἔλαβε χώρα ἡ πιὸ συνειδητὴ καὶ ἄμεση ἐπαφὴ τῶν Ναβαταίων μὲ τὶς ιδέες τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἔκφραση αὐτοῦ τοῦ (ἑλληνο)συριακοῦ ἀπόλυτα ἐξελληνισμένου κόσμου. Ἐξ ἄλλου τότε ἦταν καὶ πιὸ εὐκόλη ἡ μετάβαση Ἑλλήνων ἀρχιτεκτόνων ἀπὸ τὶς περιοχὲς αὐτὲς γιὰ νὰ ἐργασθοῦν ἢ νὰ συνεργασθοῦν στὰ μνημεῖα τῆς Πέτρας. Στὰ χρόνια μάλιστα τοῦ Ἀρέτα Δ' (9|8 π.Χ. 40|41 μ.Χ.) σημειώνεται καὶ ἡ μεγάλη ἀνθιση τοῦ συροπαλαιστινιακοῦ πολιτισμοῦ⁷⁸.

Ἡ ὄψη τοῦ *El-Khazneh*, ὅπως καὶ ἡ ἀντίστοιχη τοῦ *Ed-Deir*⁷⁹, ἢ ἡ ὄψη τοῦ λεγόμενου Κορινθιακοῦ τάφου⁸⁰ ἢ τὰ ἐλαφρότατα ἀνάγλυφα τῆς ἀνατολικῆς ὄψεως τοῦ *Qasr el-Bind*, σὲ *stucco*⁸¹ ἔχουν σαφεῖς πρότυπα ἑλληνιστικὰ ποὺ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ κυριαρχοῦσαν στὸν ἑλληνο-συριακὸ χῶρο, ἀλλὰ καὶ στὰ ἑλληνικὰ κέντρα τοῦ Μικρασιατικοῦ χώρου, ὅπως στὴ Μίλητο (ἢ μνημειακὴ πόλη τῆς Δυτικῆς Ἀγορᾶς ποὺ βροῖσκειται σήμερα στὸ Μουσεῖο τῆς Περγάμου στὸ Βερολίνο)⁸² ἢ τὸ Νυμφαῖο,

77. *Margaret Lyttelton*, σ. 68.

78. *J. Starcky*, «*La civilisation nabatéenne: Etat des questions*», 1969, σ. 22. Τοῦ ἴδιου, *Die Nabatäer. Catalogue of the Munich Stadtmuseum Exhibition*, 1970, σ. 81.

79. *N. Qusus*, ὁ.π., σ. 181-185.

80. *Sir Alexander Kennedy*, ὁ.π., σ. 55 ἐξ. *Iain Brownning*, *Petra*, ὁ.π., σ. 93. *Inoubliable Pétra (F. Zayadin)*, σ. 33. *Margaret Lyttelton*, σ. 69. *N. Qusus* ὁ.π., σ. 186, 187.

81. *G. R. M. Wright*, «*Some aspect concerning the Architecture and sculpture*», *ADAJ*, XII-XIII, 1967-68, σ. 20-29. *Heinrich Kohl*, *Qasr Firaun in Petra*, Leipzig 1910. *Iain Brownning*, *Petra*, London 1977, σ. 156. *Margaret Lyttelton*, ὁ.π. σ. 67 ἐξ.

82. *Margaret Lyttelton*, ὁ.π., σ. 173.

στήν ἼΑσπενδο (ἢ σκηγή τοῦ θεάτρον καὶ τὸ Νυμφαῖο)⁸³· στήν Ἑλιοῦπολη (*Balbek*) (ναὸς τοῦ Βάκχου), σὲ μνημεῖα τῆς Πτολεμαΐδας στὴ Λιβυη (ιδίως τὸ γνωστὸ μὲ τὴν ὀνομασία *Pallazo delle Colonnne*)⁸⁴, ἢ στὸ μεγάλο συριακὸ ναὸ *Hössu Niha*, (2ος αἰ.)⁸⁵. Πολλὰ ἀπὸ τὰ παραδείγματα αὐτὰ ποὺ ἐνδεικτικὰ ἀναφέραμε ἐμφανίζουσι στὸν ἄξονα τῆς συνθέσεως κυρίαρχα τὰ χαρακτηριστικὰ θλασμένα ἀετώματα ποὺ συναντοῦμε στὸν ὄροφο τοῦ *El-Khazneh*, στὸν Κορινθιακὸ τάφο καὶ τὸ *Ed-Deir*. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἢ μπαρὸν διάθεση ποὺ ἐπισημαίνουμε ἀγκαλιάζει σχεδὸν τὰ περισσότερα μνημεῖα τῆς ἐλληνιστικῆς τέχνης (μνημεῖα διάφορα στὶς ἀλῆς τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Ἑλιοῦπόλεως, σκηρὲς θεάτρον, θριαμβευτικὰ τόξα σὲ πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῆς Β. Ἀφρικῆς). Ὁ ἐκλεκτικισμὸς, ἐπίσης, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Πέτρας ὑπάρχει καὶ στὰ μνημεῖα τῆς Φοινίκης καὶ δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι ἀποτελεῖ μιὰν ἀρχαία παράδοση ποὺ ἐπιχωριάζει στὶς περιοχὲς αὐτές, ὅπου ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπιλέγει ἀέναα μορφὲς ἀπὸ τὸν ἀσσυριακὸ, αἰγυπτιακὸ, περσικὸ καὶ ἐλληνιστικὸ πολιτιστικὸ καὶ ἀρχιτεκτονικὸ ρεπερτόριο-ὑπόβαθρο τῆς περιοχῆς⁸⁶.

Παρ' ὅλες τὶς ἀναμφισβήτητες προηγούμενες διαπιστώσεις, σὲ ὅλα τὰ μονολιθικὰ μνημεῖα τῆς Πέτρας, τὰ ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὰ ἐλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ ὑποδείγματα, διαπιστώνουμε ὅτι κρύβεται μιὰ πνοὴ ποὺ ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὸ ναβαταϊκὸ πνεῦμα. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ βούληση ποὺ ἐμπυχώνει τοὺς ἄμορφους καὶ ἄφυχους βράχους, τοὺς ζωντανεύει, τοὺς κάνει νὰ μεταπλάθονται σὲ *nefes*, ψυχὲς τῶν νεκρῶν, ποὺ ζοῦν, ὅσο κρατᾶει τουλάχιστον ἡ μορφὴ τους, λαξευμένη στὸν ψαμμικὸ βράχο τῆς Πέτρας⁸⁷.

* * *

Αὐτὸ ὅμως ποὺ μὲ ἔμφραση θὰ θέλαμε νὰ τονίσουμε, κλείνοντας τὴ σημερινὴ ὀμιλία μας, εἶναι πὼς οἱ μνημῆες τῶν μορφῶν τῶν μνημειακῶν ὄψεων ποὺ δημιουργήθηκαν κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν ἐποχὴ γιὰ νὰ κοσμήσουν τὶς Μικρασιατικὲς Μητροπόλεις (Ἐφεσο⁸⁸, Μίλητο⁸⁹, ἼΑσπενδο⁹⁰ καὶ ἄλλες, ἀλλὰ καὶ στὶς ἄλλες βορειο-

83. *Luigi Crema*, «L'architettura romana», *Enciclopedia classica XII, III*, 1959, σ. 514.

84. *Margaret Lyttelton*, ὀ.π., σ. 22.

85. *Luigi Crema*, ὀ.π., σ. 395, εἰκ. 479.

86. *M. A. Murray, J. C. Ellis*, *A street in Petra*. London 1940, σ. 33.

87. *N. Qusus*, ὀ.π., σ. 204.

88. Διόρροφη ὄψη τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κέλσου στήν Ἐφεσο μὲ τὶς ἐναλλαγὲς προβολῆς διαδοχικῶν προσωλιδίων μὲ τριγωνικὰ καὶ καμπύλα ἀετώματα ποὺ χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνα.

89. Ἡ Ἄγορὰ τῆς Μιλήτου, σήμερα στὸ Μουσεῖο Περγάμου στὸ Βερολίνο, τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.

90. Σκηρὴ θεάτρον καὶ ρωμαϊκὴ ὄψη Νυμφαίου.

ἀφρικανικές πόλεις, ὅπως στήν Πτολεμαίδα στή Λιβυή⁹¹, τὰ Γέρασα, τήν Ἡλιοπόλη (Baalbek), μαζὺ μὲ τήν κυρίαρχη παρουσία τῆς Ἀλεξάνδρειας ἐπηρέασε βαθύτατα τὶς καλλιτεχνικές δημιουργίες τοῦ ἐξελληνισμένου, σὲ μεγάλο βαθμὸ σημιτικοῦ κόσμου, τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Οἱ ἐπιδράσεις αὐτὲς εἶναι βαθύτατες καὶ τὰ μνημεῖα αὐτά, ποὺ τόσες φορές ἀναφέραμε, ἐξακολούθησαν νὰ ἐπιδρῶν στὶς μῆνες τῶν οργανωμένων ἀρχιτεκτονικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν συνεργειῶν ποὺ ταξίδευαν στὰ ἀχανῆ ὄρια τοῦ ρωμαϊκοῦ Κράτους πολλοὺς αἰῶνες ἀργότερα. Ἔτσι βλέπουμε ξαφνικὰ καὶ ἀναπάντεχα τὶς περίφημες ὄψεις τῶν ταφικῶν μνημείων τῆς Πέτρας, ἀφοῦ ἔχασαν καὶ τὴν ἐλαφρὰ ὑποδηλούμενη τρίτη τους διάσταση, νὰ ἐπιβιώνουν δυναμικὰ γύρω στὸ 400, ψηλὰ στὰ ἀρχιτεκτονικὰ φόντα τοῦ τροῦλλου τῆς Ροτόντας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης. Ὅλοι οἱ μελετητὲς τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Ροτόντας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου προβληματίστηκαν γιὰ τὰ πρότυπα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν φόντων τῶν θαυμάσιων ψηφιδωτῶν, ποὺ ἔγιναν κατὰ τὴν μετατροπὴ τοῦ περὶ κέντρον παγανιστικοῦ κτίσματος σὲ χριστιανικὴ ἐκκλησία. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ μελέτησαν τὰ ψηφιδωτὰ οἱ Ch. Diehl - M. Le Tourneau καὶ ὁ H. Saladin διερωτῶντο τὶ παριστάνουν ἄραγε αὐτὰ τὰ «palais feeriques»⁹². Ἀπὸ τότε πολλοὶ θέλησαν νὰ ἀναγνωρίσουν ἐκκλησιαστικὰ μνημεῖα⁹³, ἄλλοι σκηνικὰ

91. «Palazzo delle colonne».

92. Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολογία τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Ροτόντας ἔχουν ἐκφρασθεῖ μέχρι σήμερα οἱ ἑξῆς ἀπόψεις: Τέλη 4ου αἰῶνα. Ὁ M. Dalton, *Byzantine art and Archaeology*, N. Y. 1961, σ. 374. H. Stern, *L'Art Byzantin*. Paris 1965, σ. 19. Propyläen Kungsgeschichte, τ. 3, Berlin 1968, σ. 35. R. F. Hoddinson, *Early byzantine churches in Macedonia and Southern Serbia*. London 1963, σ. 108. H. Torp, «Les mosaïques de Saint-Georges à Thessalonique», *Πεπραγμένα Διεθνῶς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης 1953*. τ. Α', Ἀθῆναι 1955, σ. 491. Μαρία Σωτηρίου, «Προβλήματα τῆς εἰκονογραφίας τοῦ τροῦλλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης» Δ.Χ.Α.Ε. (= Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας), περίοδος Δ', τ. ΣΤ', 1972, σ. 193. Πέμπτος αἰὼν: Ch. Diehl, M. Le Tourneau, H. Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique*. Paris 1918, σ. 29. A. Frolov, «La mosaïque murale byzantine», *Byzantinistica*, XII, 1951, σ. 187. Γ. Σωτηρίου, «Ἡ Ζωγραφικὴ τῆς Σχολῆς Κωνσταντινουπόλεως, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Δ', τ. Α', 1959, σ. 14. Marguerite van Berchem-Etienne Clouzot, *Mosaïques chrétiens du IVe au Xe siècles*, Roma 1965, σ. 67. Ἐκτος αἰὼνας: E. Weigand, «Der Kalenderfries von Hagios Georgios in Thessaloniki. Datierung, ideen- und Kunstgeschichtliche Stellung». B.Z. (= Byzantinische Zeitschrift) XXXIX, 1939 σ. 131-136, 144. Ἔβδομος - Ὀγδοὺς αἰὼνας: Holtzinger, *Archaische und byzantinische Baukunst*, σ. 138.

93. Ch. Diehl - M. Le Tourneau - H. Saladin, *Les monuments chré-*

έλληριστικοῦ θεάτρου. Ὁ Γεώργιος Σωτηρίου γράφει ἐπιγραμματικά: «Αἱ ἔντονοι ἑλληνικαὶ ἀναμνήσεις εἰς τὰ ὑψηλά, ἐν εἴδη προσκηνίων θεάτρου ἀρχιτεκτονήματα τὰ παριστώντα ἅγιον Βῆμα Ἐκκλησίας καὶ τὰ πλήρη ἑλληνικοῦ κάλλους ἐξιδαρκευμένα πρόσωπα τῶν δώδεκα ἁγίων τοῦ Μηνολογίου συγκεντρώνονται μὲ στοιχεῖα ὑποβάλλοντα ἐντόπωσιν ὑπεραισθητήν»⁹⁴. Ὁ Weigand ὑποστήριξε ὅτι ὁ ἀρχιτεκτονικός διάκοσμος τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Ροτόντας προέρχονται ἀπὸ ὑποδείγματα θεατρικῶν προσκηνίων⁹⁵ τῆς ὀψιμῆς ἑλληριστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς περιόδου, ὅπως αὐτὸ τῆς Ἀσπένδου πὸν μνημονεύσαμε στὰ προηγούμενα⁹⁶.

Οἱ περισσότεροι ὁμῶς μελετητὲς θεώρησαν ὅτι τὰ φανταστικά αὐτὰ ἀρχιτεκτονικά φόντα παριστάνουν ἐκκλησιαστικά μνημεῖα⁹⁷. Ὁλοὶ συμφωνοῦν πὼς μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῆς ἀρίδας τοῦ ἱεροῦ, τοῦ Κιβωρίου πὸν περικλύει τὴν Ἁγία Τράπεζα, διάφορες λυχνίες, λειτουργικὰ σκεύη, ὁ δημιουργὸς ἤθελε νὰ δηλώσει εἰκαστικά τὴ μορφή καὶ τὸν συγκεκριμμένο τόπο τῆς θείας λειτουργίας⁹⁸, καὶ εἰδικότερα μιὰ χριστιανικὴ θεία λειτουργία συριακοῦ τύπου. Ἄλλοι, ὅπως οἱ Αἰναλον καὶ Wulf, διαβλέπουν στοιχεῖα ἀρχιτεκτονικὰ μεταπλάσμενα ἰσχυρὰ μὲ τὴν πρόθεση νὰ παραστήσουν ἕναν φανταστικὸ ἢ ἰδανικὸ χῶρο⁹⁹. Οἱ Τορπ¹⁰⁰, καὶ Grabar¹⁰¹, δέχονται ὅτι μόνον τὰ λειτουργικὰ ἀντικείμενα ὑποδηλώνουν Ἱερὸ Βῆμα, ἐνῶ τὰ κτήρια εἶναι ἀόριστα, χωρὶς σχέση μὲ ἐκκλησίες τῆς ἐποχῆς τους. Ὁ Hoddinott, διακρίνει στὰ ἀρχιτεκτονικά φόντα αὐτὰ τρισδιάστατες προσόψεις ἐμπνευσμένες ἀπὸ ρωμαϊκὰ κτήρια καὶ διαβλέπει σ' αὐτὰ μιὰ φαντασιώδη ἀλλὰ καθαρὴ εἰκόνα τοῦ τοιμεροῦς

tiens de Salonique. Paris 1918, σ. 27: «On s'est demandé ce que representaient ces palais féeriques, et on y a voulu voir des édifices religieux».

94. Γ. Α. Σωτηρίου, «Ἡ Ζωγραφικὴ τῆς Σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως» Δ.Χ.Α.Ε, περίοδος Δ', τ. Α', 1959, σ. 14.

95. E. Weigand, ὅ.π., B.Z. XXXIX, 1939, σ. 131-136.

96. Hoddinott, ὅ.π., σ. 116, εἰκ. 49.

97. N. Kondakov, *Makedonia, St. Petersburg 1909, σ. 83.*

98. Louis Bréhier, «*Les monuments chrétiens de Salonique*», R.A., IX, 1919, σ. 4. Ch. Diehl - M. Le Tourneau - H. Saladin, ὅ.π., σ. 27, Hilmar Torp «*Quelques remarques sur les mosaïques de l'église Saint-Georges à Thessalonique*». Πεπραγμένα Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ συνεδρίου Θεσσαλονίκη, τ. Α', Ἀθήραι 1955, σ. 493. Paul A. Underwood, «*The Fountain of Life in manuscripts of the Gospels*», D.O.P. (=Dumbarton Oaks Papers), 5, 1950, σ. 43 ἐξ. Hoddinott, ὅ.π. σ. 116.

99. D. Ainalov, *The Hellenistic Origins of Byzantine Art*, σ. 201-207. O. Wulf, *Altchristliche und Byzantinische Kunst, Berlin 1913, σ. 345.*

100. H. Torp, ὅ.π., σ. 493.

101. A. Grabar, C.A. (=Cahiers Archeologiques) XVII, 1967 σ. 69.

Ἱεροῦ βήματος τῶν συριακῶν ναῶν. Ἡ Μαρία Σωτηρίου πιστεύει ὅτι «τὰ ἀρχιτεκτονήματα αὐτὰ ἀπεικονίζον ὄχι μόνο τὸ Ἱερὸ Βῆμα, ἀλλὰ ὁλόκληρη τὴν ἐκκλησία, ὄχι ὅμως τὴν ἐπίγεια ἀλλὰ τὴν οὐράνια ἐκκλησία τῆς ὁποίας ἀντίτυπο εἶναι ἡ ἐπίγεια»¹⁰². Πρόκειται δηλαδή γιὰ μιὰ συμβατική ἀπεικόνιση τῆς Οὐράνιας Ἱεροσολήμ. Ἄλλωστε ὁ H. Torp εἶχε τονίσει ὅτι ἡ πομπηϊανὴ οὐράνια ἀποθέωση τοῦ ἤρωα, ποὺ ἀποτελεῖ μιὰν ἀπώτατη ἐμπνευση τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ εἶναι λογικὸ νὰ ἔχει ὡς φόντο τὸ οὐράνιο ἀνάκτορο τῶν ἀθλητῶν τῆς πίσεως τοῦ Χριστοῦ¹⁰³.

Ὅλοι ὅμως ἀναγνωρίζουν πῶς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ροτόντας ἔχουν μιὰν ἐπίδραση πολὺ περισσότερο ἀνατολικὴ παρὰ δυτικὴ¹⁰⁴. Ἀπὸ παλιὰ τέλος πολλοὶ διέβλεψαν στὰ ἀρχιτεκτονικὰ φόντα τῆς Ροτόντας μνημὲς ταφικῶν μνημείων τῆς ναβαταϊκῆς Πέτρας ποὺ ἐξετάσαμε¹⁰⁵.

102. Μαρία Γ. Σωτηρίου, «Προβλήματα εἰκονογραφίας τοῦ τρούλλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης», ὅ.π., σ. 196.

103. H. Torp ὅ.π., Πεπραγμένα Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης, τ. Α', 1955, σ. 497-498.

104. Ch. Diehl-M. Le Tourneau-H. Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique*, ὅ.π., σ. 27: «Pourtant, elles sont d'une inspiration plus orientale encore qu'occidentale, et elles rappellent assez exactement les architectures du palais de Dioclétien à Spalato...».

105. Ch. Diehl-M. Le Tourneau-H. Saladin, ὅ.π., σ. 27. Hilmar Torp «Quelques remarques sur les mosaïques de l'église Saint Georges à Thessalonique» ὅ.π., σ. 493, 494: «Le Khaszné montre, comme nos panneaux sud et nord, une architecture plutôt simple, tandis que le Deir compose d'une architecture centrale et d'une architecture d'encadrement, présente une analogie frappante avec les autres panneaux de Saint-Georges». Hoddinott, ὅ.π., σ. 116.